

Український центр вивчення історії Голокосту

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: ВИКЛИКИ У ЧАСИ ВІЙНИ

Доповіді XIX круглого столу
до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту

Київ
2026

УДК 316.3:[94:341.485(=411.16)]:355.48(477)
У45

Видання здійснене за підтримки

У45 **Українське** суспільство і пам'ять про Голокост: виклики у часи війни : доповіді XIX круглого столу до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, м. Київ, 27 січня 2026 р. / упоряд. : А. Подольський. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2026. 96 с.

ISBN 978-617-581-734-6

Із 2008 року Український центр вивчення історії Голокосту щорічно 27 січня у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту проводить круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост», до участі в якому запрошує науковців, викладачів і студентів, представників урядових і неурядових організацій та міжнародних інституцій, а також представників дипломатичних місій і медіа. У цьому виданні зібрано доповіді, виголошені на XIX круглому столі за трьома основними напрямками дискусій: наукові дослідження історії Голокосту в Україні, викладання цієї проблематики та пам'ять про Голокост й інші геноциди в Україні та в європейському контексті. В роки повномасштабної російської війни проти України ми розглядаємо виклики у дослідженні та викладанні історії Голокосту, вшануванні пам'яті жертв Другої світової війни, які виникли в останній період унаслідок російської агресії.

УДК 316.3:[94:341.485(=411.16)]:355.48(477)

*На обкладинці — фрагмент теренів Державного музею «Майданек»
на місці колишнього концтабору. Фото: Наталія Сауляк*

ISBN 978-617-581-734-6

© Автори, 2026
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2026

ЗМІСТ

<i>Анатолій Подольський, Ярослав Годун.</i> Передне слово.....	5
<i>Анатолій Подольський.</i> Дослідження і викладання історії Голокосту в Україні: виклики у часи сучасної війни.....	8

ОСВІТА ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НОВІ ПІДХОДИ І ВИКЛИКИ

<i>Ульяна Устінова.</i> Камені спотикання в Києві: новий етап, побудова спільноти.....	18
<i>Наталія Герасим.</i> Вистава «Піжмурки зі смертю» як інструмент для вивчення історії Голокосту.....	27
<i>Ольга Лімонова.</i> Онлайн-курс «Як говорити про Голокост зі школярами»: від ідеї до втілення.....	35
<i>Ewelina Szumilak.</i> Wobec niewyobrażalnego. Wyzwania i cele edukacji w Muzeum i Miejscu Pamięci w Bełżcu / <i>Евеліна Шуміляк.</i> Перед лицем невимовного. Виклики та цілі освіти в Музеї-меморіалі в Белжеці.....	40

ГРОМАДИ Й ПАМ'ЯТЬ: ПРАКТИКИ КОМЕМОРАЦІЇ

<i>Катерина Попова.</i> Оптимізація умов діалогу з минулим: диджитал-музей Сосонок.....	64
<i>Юрій (Амір) Радченко.</i> Слов'яни караїмського віросповідання в Криму під час Шоа: специфіка комеморації.....	68

ВИЩА ОСВІТА: НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ І НОВІ МОЖЛИВОСТІ

<i>Владислава Москалець.</i> Цифрова мапа «Гетто у Львові: простір і повсякдення»: рефлексії щодо дослідницького і навчального потенціалу.....	78
<i>Сергій Гірік.</i> Довідкові, пошукові й джерельні ресурси як інструмент для дослідників історії Голокосту (з нагоди запуску проекту бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні»)	82
<i>Олена Заславська.</i> Міжорганізаційна співпраця в розвитку академічної освіти з юдаїки (на прикладі Сертифікатної програми з юдаїки, Сіоністської федерації України, Студії «Діє-Слово»).....	86
Відомості про авторів	95

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Дорогий читачу! В цьому виданні зібрано наукові доповіді українських і польських учених, істориків та освітян — учасників ХІХ щорічного круглого столу «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: виклики у часи війни», який провів 27 січня 2026 року Український центр вивчення історії Голокосту у співпраці з Польським інститутом у Києві та Гете-Інститутом в Україні. Українська, польська й німецька культурні та освітні інституції об'єдналися для проведення важливого наукового та освітнього заходу заради вшанування пам'яті жертв націонал-соціалізму в часи Другої світової війни та з метою укотре нагадати світові про цінність життя, людську гідність, свободу, права людини під час сучасної війни росії проти України.

В останні два десятиліття щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост» став одним із найвідоміших і найпотужніших академічних та педагогічних проєктів Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ). Із 2008 року цей захід проходить щороку 27 січня в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, що його започаткувала Організація Об'єднаних Націй відповідною резолюцією у 2005 році. Україна долучилася до виконання цієї резолюції ООН, насамперед, завдяки зусиллям громадянського суспільства, єврейської общини, громадських наукових, освітніх інституцій. УЦВІГ, проводячи щорічно круглий стіл, робить свій вагомий внесок у збереження пам'яті про трагічну долю українського єврейства в роки Другої світової війни та спонукає такою діяльністю до різних комеморативних практик та ініціатив у сучасній Україні. Такі заходи стали вже доброю традицією для науковців і освітян в Україні, а також для іноземних істориків, що

студіюють і викладають історію Голокосту, проблематику злочинів тоталітарних режимів та історію геноцидів минулого століття. Упродовж майже двадцяти років робота кожного круглого столу будувалася навколо трьох головних тем, що становили окремі сесії заходу. Зокрема, розглядали такі проблеми: стан досліджень історії Голокосту в країні; проблеми викладання теми Голокосту в навчальних закладах України; проблема збереження пам'яті про жертви Голокосту, комеморативні практики. Доповідачами на круглих столах були відомі українські історики, філософи, політологи, митці. Також у різні роки у заходах брали участь учені з Польщі, Німеччини, Норвегії, Ізраїлю.

Наукові доповіді XIX круглого столу «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: виклики у часи війни» присвячено не тільки подіям Другої світової війни, подіям Голокосту на українських та інших теренах Європи, збереженню пам'яті про цю трагедію, освітнім практикам з історії Голокосту, а й порівнянню цього злочину і трагедії з війною, яку розв'язала російська федерація проти України. Під час цієї злочинної війни, що триває вже тринадцятий рік, а її повномасштабна фаза — понад чотири роки, українське суспільство у складних життєвих умовах продовжує зберігати та вшановувати пам'ять жертв Другої світової війни, жертв Голокосту.

Стаття *Анатолія Подольського* «Дослідження і викладання історії Голокосту в Україні: виклики у часи сучасної війни», що відкриває цю збірку доповідей круглого столу, присвячена аналізу зміни парадигми викладання теми історії Голокосту в період російської агресії і війни.

Статті цього збірника висвітлюють, зокрема, сучасні практики ушанування пам'яті жертв Голокосту в Україні та Польщі, це доповіді *Ульяни Устінової* «Камені спотикання в Києві: новий етап, побудова спільноти», *Наталії Герасим* «Вистава “Піжмурки зі смертю” як інструмент для вивчення історії Голокосту». Про сучасні методики роботи з темою Голокосту для вчителів, студентів університетів, учнів старших класів загальноосвітніх шкіл України та Польщі йдеться у статтях *Ольги Лімонової* «Онлайн-курс “Як говорити про Голокост зі школярами”: від ідеї до втілення» та *Евеліни Шуміляк* «Перед лицем невимовного. Виклики та цілі освіти в Музеї-меморіалі в Белжеці». Статтю нашої польської колежанки подано у збірці двома мовами: польською та українською.

Доповіді *Юрія (Аміра) Радченка* «Слов'яни караїмського віросповідання в Криму під час Шоа: специфіка комеморації» і *Катерини Попової* «Оптимізація умов діалогу з минулим: диджитал-музей Сосонок» присвячено регіональним і локальним аспектам дослідження історії Голокосту в Україні. Дуже складний і цікавий проєкт описано та проаналізовано у статті *Владислави Москалець* «Цифрова мапа “Тетто у Львові: простір і посвядження”»: рефлексії щодо дослідницького і навчального потенціалу».

Сергій Гірик у доповіді «Довідкові, пошукові й джерельні ресурси як інструмент для дослідників історії Голокосту (з нагоди запуску проєкту бібліографічної бази “Єврейські студії в незалежній Україні”)» аналізує стан бібліографії та розвиток досліджень у сучасних Holocaust Studies в Україні. Статтю *Олени Заславської* «Міжорганізаційна співпраця в розвитку академічної освіти з юдаїки (на прикладі Сертифікатної програми з юдаїки, Сіоністської федерації України, Студії “Діє-Слово”)» присвячено аналізу академічної юдаїки в Україні під час сучасної війни.

Український центр вивчення історії Голокосту висловлює щирю вдячність нашим партнерам — Польському інституту в Києві — за підтримку проведення XIX круглого столу та допомогу у виданні збірки наукових доповідей цього щорічного наукового та освітнього заходу, що об'єднує небайдужих фахових людей у царині історичної науки та освіти. Ми сподіваємось, що цей збірник стане у пригоді вчителям історії закладів загальної середньої освіти, викладачам університетів, студентам, аспірантам, молодим науковцям, які долучилися до збереження пам'яті про жертви Голокосту в Україні.

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук, директор
Українського центру вивчення історії Голокосту

Ярослав Годун,
директор Польського інституту в Києві,
радник-посланник Посольства Республіки Польща в Києві

ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ У ЧАСИ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

Із початком повномасштабного вторгнення російського агресора в Україну перед дослідниками історії Голокосту постали виклики концептуального і методологічного характеру. До лютого 2022 року у фокусі академічних досліджень з історії Другої світової війни, історії геноциду були долі євреїв, ромів, українців і військовополонених через порівняльні студії, а також питання збереження пам'яті про жертв Другої світової війни, зокрема про євреїв України. Ми намагалися порівнювати злочини нацистів і злочиння сталінського режиму, зокрема Голодомор і геноцид кримських татар.

Широкомасштабна війна путінської рф проти України одразу і суттєво змінила підходи до вивчення теми Голокосту¹. Передусім це вплинуло на освітян, які фахово викладали історію Другої світової війни, історію Голокосту. Вчителі історії, студенти, науковці, викладачі вишів, ставши на захист країни зі зброєю в руках чи опинившись в евакуації, на прифронтових або навіть окупованих територіях, отримали особистий досвід уже цієї війни. За цих обставин вивчати і викладати історію Голокосту так, як ми це робили до 24 лютого 2022 року, більше неможливо. Бо на тлі масових злочинів, учинених російськими загарбниками проти цивільного населення в Україні, напрошуються нові аналогії, порівняння путінської росії із тоталітарними режимами минулого. Тобто ми почали думати над зміною парадигми. Адже неправильно і неможливо готувати навчальні посібники, писати тексти чи викладати історію Голокосту і при цьому вдавати, що ніби нічого не відбувається тепер, під час російської агресії та війни проти України.

¹ Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів : електронне видання / ред. В. О. Бобров. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2022. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/yak_gov_hol2022?objId=2022.

Загалом процес дослідження і викладання історичної долі українських євреїв у добу панування націонал-соціалізму почався одразу після розпаду СРСР. Проте цей процес не можна маркувати як такий, що вже завершився. Очевидно, що є досягнення в цій царині гуманітарного та історичного знання в суверенній Україні, однак багато викликів залишаються на порядку денному².

Важливим на сьогодні є питання українсько-єврейських взаємин. Після того, як євреї понад два тисячоліття тому втратили свою державність, єврейські мудреці виробили формулу виживання спільноти в умовах діаспори. За цією формулою, потрібно було приймати закони держави проживання як свій власний закон. Бути лояльним до держави, у якій ти живеш, не означає втрату своєї єврейської ідентичності. Євреям України важливо усвідомити, що людина може бути носієм декількох ідентичностей, і намагання стати свідомими українськими громадянами та брати участь у житті країни не ставить під сумнів їхню етнічну ідентичність. З іншого боку, українці мають перестати боятися власної історії, мають знати і відверто говорити про помилки минулого. Формулою примирення можливо могла б стати відома сентенція «ми вибачаємо і просимо вибачення». Зрозуміло, що таке примирення не може бути простим, і досвід українсько-польського примирення на тлі дискусії щодо відповідальності українців за трагедію на Волині у 1943 році є доказом. Обом нашим народам потрібно усвідомити свою відповідальність за пам'ять про минуле, визнати взаємні провини, поставити крапку і рухатися далі. Це потрібно ще й для того, щоб спільно дати відсіч ворогу, який напав на нас. Про те, що процес зближення українців і євреїв в Україні відбувається, свідчить і той факт, що сьогодні на фронті проти російських загарбників воюють чимало представників єврейської спільноти. Причому багато з них, як, наприклад, професор Максим Гон, роблять це добровільно³. Спільність долі українців і євреїв, як і схожість цінностей, які

² Подольський А. Ю. Місця пам'яті та пам'ятники жертвам Голокосту та геноциду ромів в Україні: радянський спадок та виклики сьогодення. *Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять»)* / упоряд. О. Педан-Слепухіна. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. С. 9–28.

³ Гон Максим. Пульсація сьогоднішньої днини. *Часопис «Критика»*. 2024. № 1–2. С. 34–39.

вони сповідують, стала ще очевиднішою на тлі тієї боротьби, яку ведуть нині українці та ізраїльтяни за власне існування та збереження власних держав.

У такій політичній і культурній ситуації доцільність продовження вивчення та викладання історії Голокосту як частини власної української історії, на мою думку, є очевидною. Сучасна війна проти України, яка вже стала і у наступні десятиліття залишатиметься основним складником психологічного стану травмованого війною суспільства й водночас основним об'єктом осмислення українською інтелектуальною елітою, здатна породити ефект, що спостерігався в середині ХХ ст., коли жахи Другої світової війни затьмували собою пам'ять про жертв Першої світової війни. Тому вже зараз потрібно готуватися до цього й пробувати знайти для злочину і трагедії Голокосту адекватне місце в структурі колективної пам'яті українців, яка змінюється під впливом актуальних подій. Продовжувати досліджувати і говорити про Голокост в умовах сучасної війни потрібно ще й тому, що правда про минуле, хоч би яким важким воно було, є також своєрідною зброєю у боротьбі проти ворога, який прагне знищити нашу культуру, нашу пам'ять і нав'язати нам своє трактування минулого.

Уже зараз незаперечним видається факт, що дослідження проблематики історії Голокосту матиме в повоєнній Україні свою специфіку, відмінну від інших країн, де ця тема залишатиметься в переліку головних університетських курсів і де виходить неймовірно велика кількість публікацій. Про це потрібно буде дискутувати. Я впевнений, що українська еліта знайде відповідь і на цей виклик. На рівні парадигм і методології зміниться очевидно місце розташування порівнюваних явищ. Якщо раніше характерні особливості Голокосту як безпрецедентного в попередній історії злочину виводили в результаті порівняння Голокосту із трагедіями минулого, то в українських умовах Голокост скоріш за все стане тим «еталонним» злочином проти людяності, з яким порівнюватимуть злочини путінського режиму і його армії, скоєні в Україні в наш час.

Також важливим питанням залишається використання світового досвіду вшанування пам'яті жертв Голокосту для комеморації сучасної російської війни проти України. Це питання є для нас справді дуже актуальним. Цивілізований світ за час, що пройшов після

Голокосту, справді накопичив величезний досвід ушанування пам'яті його жертв. Набір комеморативних практик, який використовують при цьому, також дуже широкий. Це і музеї, як-от у Вашингтоні, Єрусалимі чи Амстердамі, меморіали на кшталт берлінського комплексу в пам'ять про знищених євреїв Європи тощо. Також не слід забувати і про документальні та дослідницькі центри, бази даних тощо, які теж є формою збереження пам'яті. Україна вже давно застосовує світовий досвід комеморації Голокосту для увічнення пам'яті, наприклад, жертв Голодомору 1932–1933 років. Зараз цей досвід знову може стати і вже стає у пригоді: опитування жителів Київської області, які пережили російську окупацію в 2022 році, проводили на основі методик, відпрацьованих свого часу під час численних інтерв'ю зі свідками Голокосту. Правильно організоване збирання матеріалів про події сучасної війни, про її героїв, жертв серед цивільного населення тощо, а також використання сучасних мультимедійних технологій для її комеморації — це ще два важливі напрями, де може бути використано досвід комеморації Голокосту⁴.

Під час російської війни проти України для дослідників з'явилась ще одна нова тенденція і водночас виклик — відповідальне порівняння злочинів тоталітарних режимів минулого століття зі злочинами сучасного російського політичного режиму. Небезпека злочинної сучасної російської ідеології — рашизму — для сучасного європейського простору, не лише для України як терену російської агресії, полягає загалом у використанні давно сформованих кліше, зокрема — в увіразненні «добрих» рис комунізму на тлі засудження нацизму як найбільшого світового зла. В цьому випадку ми звертаємось до теми про покаране й непокаране зло. Над злочинами націонал-соціалізму відбувся міжнародний трибунал, і цю ідеологію було засуджено як антилюдську та злочинну, носіїв цієї ідеології було марковано як тих, хто був звинувачений у злочинах проти людяності. А у випадку зі злочинами комунізму, зі злочинами сталінського режиму такого не відбулося. Не останньою чергою саме тому стали можливими злочини сучасного російського політичного

⁴ Подольський А. Ю. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 106–122.

режиму та в цілому російської держави і російського суспільства. Ба більше, путінська росія приватизувала перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Як слушно зауважив колишній голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович, своїм «победобесієм» сучасна росія отруїла пам'ять про Другу світову війну.

На мій погляд, країна-агресор, російське суспільство втратили будь-яке право — юридичне, моральне — відзначати День Перемоги над нацизмом. Унаслідок того, що вони самі стали окупантами, агресорами, загарбниками. Вони самі, їхні «победобесіє» і брехня із так званим «Безсмертним полком», усе, що вони нарobili та їхній міф, — насправді вони просто спалювали пам'ять про тих, хто загинув на тій війні. Але тут, у цій агресії проти України, росіяни так само використовують історичне минуле як інструмент. Путін це вдало робить уже понад 20 років. Він ще у 2010 році заявляв, що вони, мовляв, перемогли би й без українців. Мені здається, що насправді вони ніколи не переймалися ані пам'яттю, ані вшануванням тих, які тоді за них загинули. Але їм це треба було — їм зручно це використовувати. Насправді Україна, перебуваючи у біді, та й загалом повільно просуваючись до європейських цінностей, по-справжньому вшановує пам'ять цивільних жертв тієї війни. Тут передусім ідеться про українське суспільство в цілому, за яким українська влада часом не встигає. Але у нас реальні речі відбуваються — наукові, освітні, меморіальні, що є не інструментом, а частиною нашого життя. Натомість у них це просто інструмент, завдяки якому російська влада утримує в тоталітарних лещатах їхнє суспільство. Відомий український історик Віталій Нахманович зауважив, що теперішня рф, як спадкоємиця злочинів СРСР, — безбожна країна. А в безбожній країні не лише немає поваги до тих, хто помер, а й не цінується буття живих. І росіяни постійно це демонструють.

В Україні культура пам'яті про жертви Другої світової війни має абсолютно протилежний сенс і зміст, на відміну від країни агресора. За роки державної суверенності України громадянське суспільство і державні інституції повільно, але поступово створили культуру пам'яті про українських євреїв, жертв Голокосту. Це меморіальні місця, вшанування пам'яті жертв масових убивств, учинених

нацистами на нашій землі, це музейні експозиції, освітня і наукова робота. Загалом сьогодні на теренах сучасної України дослідники визначили близько 2 тисяч місць масових поховань українських євреїв, яких убила нацистська окупаційна влада у 1941–1944 роках. Не менше ніж 1300 з цих місць саме за період суверенності України облаштовано, там встановлено пам'ятні знаки, меморіали тощо⁵. А це неможливо було уявити в часи комуністичної диктатури на наших теренах.

Диктаторський, тоталітарний режим сучасної росії є логічним жахливим продовженням сталінського комуністичного режиму, що, як і його злочинні попередники, є за своєю суттю антиукраїнським і антисемітським, а загалом просто ксенофобським. На початку великої війни це яскраво продемонстрували самі російські агресори, коли 1 березня 2022 року російські ракети влучили спочатку на терени Бабиного Яру в Києві (тоді загинули п'ятеро людей, серед них дитина), а 26 березня зруйнували знак Менори в Дробицькому Яру в Харкові⁶. Вдруге Бабин Яр зазнав пошкоджень 2 січня 2024 року. Третій удар по цьому місцю пам'яті від початку повномасштабного вторгнення стався у ніч на 31 липня 2025 року. Цього разу пошкоджень зазнала Алея Праведників — символічне місце, що вшановує людей, які рятували євреїв під час Голокосту⁷.

Отже, російські загарбники і окупанти руйнують українську культуру пам'яті про жертви Голокосту, що була з повагою та дбайливо створена саме в роки незалежності, після падіння комуністичного режиму. Тим самим сьогоднішня російська злочинна влада і таке саме злочинне російське суспільство демонструють свою відверту і українофобію, і антисемітизм, продовжуючи найгірші традиції сталінізму.

⁵ Дорогами пам'яті. Як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проекту «Захистимо пам'ять») / упоряд. О. Педан-Слепухіна. Київ : Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2020. 128 с.

⁶ Подольський А. Ю. Обстріл Бабиного Яру: спадкоємність від Гітлера через Сталіна до Путіна — український історик. *Радіо Свобода*. 2 березня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/babyn-yar-obstril-voenny-zlochyn/31732396.html>.

⁷ Бабин Яр втретє під ударом: Росія обстріляла Алею Праведників у Києві. URL: <https://nv.ua/ukr/kyiv/ataka-rf-po-babinomu-yaru-u-kiyevi-tretyi-udar-z-pochatku-vtorgnennya-po-kulturniy-pam-yatci-50533784.html>.

Історична і культурна пам'ять про минуле, зокрема про Другу світову війну, про жертви Голокосту, є сьогодні полем битви з російським агресором, і програти його не маємо права. Тому що сучасна російська федерація намагається повернути суверенну Україну до ГУЛАГу, до концентраційного табору, яким є вона сама. Незасуджені злочини минулого, непокаране зло мають тенденцію до повторення. Злочини проти цивільних на українських теренах — спадкоємність комуністичних і нацистських злочинів. Чи буде Нюрнберг над ГУЛАГом нарешті? Чи буде міжнародний трибунал над путінською росією? Саме той факт, що не було такого трибуналу над сталінськими злочинами, і зумовив можливість появи сучасної агресивної і загарбницької росії⁸.

Також, на мій погляд, напрошується порівняння з поведінкою злочинців у роки Другої світової війни і тепер, під час російської війни проти нас. Це були цілком соціальні, звичайні члени суспільства (сталінського СРСР, гітлерівської Німеччини, путінської Росії) з доволі звичайним набором цінностей чи, скоріше, того, що вони вважали цінностями (гарно одягатись, отримувати гроші, любити будинки, автівки тощо). І цей набір нормальних цінностей не заважав таким звичайним людям кожного дня (у певний період їхнього життя) працювати комендантом табору смерті Аушвіц і відправляти тисячі людей, жінок, чоловіків, дітей до газових камер або щодень натискати кнопки у російському бойовому, смертоносному літаку і відправляти ракети та бомби на українські міста, де під цими ракетами і бомбами кожного дня гинуть жінки, чоловіки, діти. Після такої «роботи» і нацистський офіцер-комендант, і російський офіцер-льотчик повертались додому, переодягались у цивільне і читали книжки (у випадку з російським льотчиком щодо цього я не впевнений) на ніч своїм дітям, яких вони можливо і любили. Виходить так, що нині, через майже 80 років, що минули від знищення нацистського табору смерті Аушвіц у польському містечку Освенцим, зі звичайної людини можна створити звичайного вбивцю, особливо в умовах диктатури і тоталітаризму. Уроки історії, принаймні якщо йдеться про росію, на жаль, цьому запобігти не можуть. Варто тільки щось пообіцяти — німцям більше

⁸ Якубова Л. Д. Анатомія рашизму. *Український тиждень*. 19 березня 2022 р. URL: <https://tyzhden.ua/anatomiiia-rashyzmu/>.

ніж 80 років тому — «життєвий простір» на європейському сході і можливість займатись фермерством, а росіянам сьогодні — безкоштовні пральні машини і квартири в Маріуполі, — і все знову стає можливим, і знову кінець людини відбувається прямо на наших очах.

Вище вже було побіжно згадано про ще один важливий виклик, що постав перед українськими науковцями й освітянами, які займаються студіями та викладанням історії нацистського окупаційного режиму, і зокрема злочинів проти європейських євреїв. Як викладати історію Голокосту після 24 лютого 2022 року? Що стається з нашим словником під час війни? Чи відбувається запозичення термінів, категоріального апарату з контексту історії Другої світової війни? Український центр вивчення історії Голокосту частково, ще на початку повномасштабної війни, дав відповідь на ці запитання. Зусиллями наукових співробітників Центру й викладачів історії було підготовлено електронний навчальний посібник⁹. Уже понад чотири роки українські освітяни використовують це видання під час уроків історії в старших класах.

Тепер уже очевидно, що ця війна показала нам і всьому світу, що Україна має свою власну політичну, державну, національну, громадянську суб'єктність, за яку прямо зараз ми платимо життям наших громадян. І тому в російській концтабір ми вже ніколи не повернемося. І в царині історичної пам'яті про минувшину також. Як зазначає український публіцист, політолог Микола Рябчук, Україна виборола право на здобуття свого власного голосу у світі. Війна росіян та їхня агресія проти України остаточно запустила процес демонтажу російської імперської спадщини в Україні та за її межами — у ментальних і мовних кліше, в академічних програмах, у механізмах продукції та поширення знань. Оскільки будь-яка колоніальна влада, вважає М. Рябчук, позбавляє підкорені нації політичної суб'єктності, культурної вітальності та психологічної впевненості в собі, то головна мета й водночас засіб національного визволення полягає у відновленні власного голосу, осягненні полі-

⁹ Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів : електронне видання / ред. В. О. Бобров. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2022. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/yak_gov_hol2022?objId=2022.

тичної суб'єктності й утвердженні геополітичної присутності поза колоніальними «сферами впливу»¹⁰. На мою думку, це має відбуватись і вже відбувається в усіх царинах українського життя, і у сфері історичної політики та історичної культури пам'яті також. І тут важливо, щоб поточна українська влада беззастережно була на боці українського суспільства і громадян, які прямо зараз боронять власну країну від московського ворога в усіх сенсах і потребують чесного поводження з боку чинних можновладців, щирої підтримки тих, хто на цей момент має від суспільства мандат на владу, яка має бути у нас в Україні лише демократичною і патріотичною.

¹⁰ Із виступу Миколи Рябчука на міжнародній конференції «Виклики української культури: поза часом потрясінь», організованій Університетом Кейо в Йокогамі, 24–25 лютого 2024 р. URL: <https://ipiend.gov.ua/novyny/dopovid-na-mizhnarodnij-konferentsii-u-jokohami/>.

ОСВІТА ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ:
НОВІ ПІДХОДИ І ВИКЛИКИ

КАМЕНІ СПОТИКАННЯ В КИЄВІ: НОВИЙ ЕТАП, ПОБУДОВА СПІЛЬНОТИ

Концепція і масштаб проєкту

Проект «Камені спотикання» (Stolpersteine) є міжнародною меморіальною ініціативою, яку започаткував німецький митець Гюнтер Демніг у 1992 році із метою вшанування пам'яті осіб, які постраждали від нацизму. Його сутність полягає у встановленні бетонних кубів розміром $9,6 \times 9,6 \times 10$ см із латунною табличкою, на якій містяться відомості про ім'я, роки народження та смерті, а також місце подій, пов'язаних із долею особи. Камінем позначають останнє вільно обране місце проживання, роботи чи навчання в пам'ять про жертву.

Камінь спотикання Якову Винокуру. Вул. Воздвиженська, 44.
Авторка фото: Дана Верстак

У численних інтерв'ю і статтях, присвячених встановленню Каменів, Демніг розповідає, що ним рухало, які сенси він закладав, як живе і розвивається проєкт зараз.

Гюнтер Демніг народився у Берліні, його батько був солдатом німецького вермахту, але нічого ніколи не розповідав про війну. Про Голокост як найтемніші часи німецької історії він уперше почув від бабусі. «Сусіди, які щасливо жили поруч одне з одним до 1933 року, раптово зникали, їхні будинки і квартири ставали порожніми, меблі виносили, і ніхто нічого не знав?», — питання, яке не давало Демнігу спокою.

У 1991 році Гюнтер Демніг влаштував мистецьку акцію у Кельні: він проклав кольорову стежку шляхом, яким у 1940 році містом ішли для депортації роми й сінти. Місцева пані підійшла до Демніга, щоби похвалити його ідею, але зазначила, що в її районі навряд чи колись жили роми. Тоді він зрозумів, що має повернути пам'ять про переслідуваних людей на вулиці, де вони жили.

Першою думкою Демніга було встановити таблички на стінах будинків, де жили ці люди. Проте для цього довелося б отримувати дозвіл від кожного власника кожної будівлі. І більшість із них такого дозволу не давала. Тож Демніг вирішив умонтовувати пам'ятні Камені в бруківку.

Перші Камені Демніг встановлював у Берліні нелегально, поки раптом одного дня місцева влада не вирішила провести дорожні роботи на одній із берлінських вулиць. П'ятдесят один Камінь спотикання цим роботам заважав, їх вирішено було прибрати. Проте робітники відмовились це робити. Місцеві чиновники легалізували Камені заднім числом.

Цей проєкт є найбільшим децентралізованим меморіалом у світі, на сьогодні у 31 країні встановлено понад 116 тисяч таких каменів. В Україні ініціатива реалізується в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Рівному та Чернівцях. Проєкт ініційований Посольством Федеративної Республіки Німеччина в Україні, організаційно та науково підтримується Українським центром вивчення історії Голокосту, Київською міською адміністрацією, освітнім центром «Простір толерантності», Фондацією Каменів спотикання та особисто Гюнтером Демнігом.

Камені спотикання у Києві

Проект «Камені спотикання» у Києві розпочав нову фазу у 2020 році, коли було започатковано ініціативу «Один камінь — одне життя: 80 Каменів спотикання для Києва» — з нагоди 80-річчя трагедії в Бабиному Яру, однієї з найтрагічніших сторінок історії міста та України загалом. Ця дата стала знаковою для меморіалізації постраждалих від нацистського режиму під час Другої світової війни.

Ініціатива зосереджується на вшануванні пам'яті конкретних осіб, пов'язаних із подіями Бабиного Яру в період 1941–1943 років: тих, хто загинув під час масових розстрілів, а також тих, хто зазнав переслідувань, репресій або примусової депортації. Переважна більшість цих людей належала до київської єврейської громади, яка була основною жертвою нацистського геноциду на території міста. Окрім євреїв, серед жертв — представники інших національних меншин і соціальних груп, яких торкнулися репресії.

На сьогодні у Києві встановлено 14 каменів спотикання, кожен із яких присвячений конкретній особі. Ці невеликі меморіали роз-

Процес встановлення Каменя спотикання за адресою вул. Кожум'яцька, 12Б. На фото директор УЦВІГ Анатолій Подольський і представник ШЕУ Подільського району. Авторка фото: Дана Верстак

ташовані в безпосередній близькості до останніх вільно обраних місць проживання загиблих, що має символічне значення «повернення додому» і нагадування про історичний контекст, який не можна забути.

Для зручності та прозорості проєкт веде інтерактивну онлайн-карту, де відвідувачі можуть ознайомитися з розташуванням каменів, а також вивчити детальні біографії увічнених осіб. Ця база слугує не лише джерелом інформації, а й освітнім інструментом, що допомагає глибше зрозуміти масштаби трагедії та конкретні людські долі. Вона також сприяє формуванню індивідуального зв'язку між сучасним населенням Києва і пам'яттю про минуле, що важливо для зміцнення історичної свідомості та запобігання забуттю.

Структура та складники проєкту

Структура проєкту «Камені спотикання» містить три ключові складники:

1. **Освітній складник** передбачає роботу з менторськими групами, які об'єднують досвідчених дослідників (менторів) і новачків (менті). Основна мета — глибоке вивчення біографій постраждалих, збирання історичних даних, формування знань про історичний контекст Голокосту. Освітній процес сприяє не лише накопиченню інформації, а й активному залученню молоді у дослідження пам'яті, сприяє розвитку критичного мислення та емпатії.

Також одна з учасниць команди проєкту, вчителька історії Галина Корнієнко, розробила методичні матеріали.

Вивчення трагічних сторінок історії, зокрема Другої світової війни та Голокосту, вимагає від учителя не лише академічної точності, а й чутливого підходу, здатного сформувати в учнів розуміння цінності людського життя, важливості пам'яті.

2. **Адміністративний складник** охоплює управління проєктом, координацію дій, організацію робочих процесів, а також PR-активності — поширення інформації про проєкт, формування позитивного образу в суспільстві. Особливу увагу приділяють взаємодії з державними та місцевими органами влади для забезпечення належної підтримки проєкту, зокрема законодавчої. Цей компонент також відповідає за логістику проведення заходів і контроль якості інформації.

3. **Спільнотний складник** передбачає фокус на створенні та підтримці активної спільноти навколо проєкту через соціальні мережі, проведення публічних заходів (очищення, встановлення каменів, відкриття меморіалів). Важливий аспект — залучення громадськості, формування спільного усвідомлення історичної відповідальності, стимулювання діалогу між поколіннями і різними соціальними групами. Цей напрям забезпечує живий контакт з аудиторією і сприяє стійкості проєкту в суспільній свідомості.

До першого відкриття Камня спотикання у 2025 році долучилися близько 50 осіб. Авторка фото: Дана Верстак

Мета й механізми побудови спільноти навколо Камнів спотикання

Ключові компоненти побудови спільноти навколо проєкту «Камні спотикання»:

1. **Грунтова дослідницька робота із залученням експертів та учасників** — активне залучення істориків, дослідників, менторів — молодих учасників проєкту до системного вивчення біографій жертв нацизму та контексту подій. Такий підхід забезпечує якість наукової роботи, сприяє збереженню достовірності інформа-

ції і формує основу освітньої діяльності. Залучення широкого кола учасників створює відчуття співвідповідальності і активної участі, що зміцнює суспільний зв'язок із пам'яттю.

2. Проведення публічних акцій із очищення каменів. Регулярне проведення відкритих для громадськості заходів з очищення меморіальних каменів підкреслює актуальність і живу пам'ять про історичні події. Ці акції виступають інструментом залучення місцевих спільнот, стимулюють інтерес, підтримують символічну чистоту пам'яті і демонструють повагу до вшанування жертв.

3. Організація церемоній публічного відкриття оновлених або нових каменів. Офіційні заходи відкриття є важливим ритуалом ушанування пам'яті, що збирає учасників спільноти, родичів жертв, партнерів і владні структури. Церемонії слугують засобом формалізації та поширення інформації, підвищують медійну увагу до проєкту та активізують громадський інтерес.

4. Зустрічі членів спільноти. Регулярні зустрічі, як-от подія, що відбулася 7 лютого 2026 року у книгарні «Сенс» на Хрещатику, формують простір для обміну досвідом, обговорення результатів досліджень і планів. Вони сприяють згуртуванню учасників, розвитку мережі контактів і підвищують рівень залученості громадськості.

5. Активна присутність і комунікація у соціальних мережах. Соціальні мережі виступають ключовим інструментом комунікації для поширення інформації про проєкт, залучення молодшої аудиторії та формування відкритої, інтерактивної спільноти. Вони дають змогу оперативного інформувати про новини, події, публікувати історії та нагадувати про важливість пам'яті.

Значення проєкту для спільноти та суспільства

Наші волонтери запитували під час публічних подій, зокрема церемоній відкриття Каменів спотикання, чому люди долучились до них. Нижче наведено декілька відповідей.

«На мій погляд, віддаючи шану і пам'ять людям, які загинули тоді, ми так чи інакше створюємо контекст того, що жодна жертва не є марною. Тобто пам'ять — це те, що робить нашу історію живою, і те, що робить героїв героями, злодіїв злодіями, і те, що розставляє історично все по місцях. Тому, коли ми робимо акції такі, як зараз, коли ми встановлюємо Камені спотикання, це про те, щоб ще

раз нагадати, що будь-яке зло буде покаране, як це було під час Другої світової. І гарні діяння так само будуть пам'ятати», — *Антон, місцевий продюсер для іноземних медіа.*

«Я вважаю, що пам'ять жертв Другої світової війни дуже важлива під час повномасштабного вторгнення, тому що має бути спадковість, спадковість пам'яті і спадковість історії. Тому що якщо ми не говоримо про пам'ять Другої світової війни, то і некоректно буде говорити про меморіалізацію пам'яті героїв нашої війни, і навпаки, тому що все взаємопов'язано тим, що, як і тоді, світ боровся проти, грубо кажучи, світового зла, боровся за незалежність, свободу від тоталітаризму, так і зараз Україна бореться проти тоталітаризму, бореться за, власне, незалежність і свободу. І імена жертв і героїв тих подій набувають нового сенсу під призвою сучасних подій і бачення цих подій. Тому для мене це прямо пов'язано, нам дуже важливо пам'ятати історію, адже якщо історію не пам'ятати, то вона має здатність повторюватись», — *Роман, журналіст.*

Церемонія «Коло пам'яті» — частина мистецького перформансу, який відбувся на відкритті Камня Марії Рожновській. На фото — Ольга Цуприкова і Тетяна Хорунжа. Авторка фото: Дана Верстак

«Зараз, коли ми переживаємо повномасштабне вторгнення, живемо цією реальністю, дуже важливо знати досвіди Другої світової війни. Можливо, в тих історіях, можливо, в тій стійкості ми можемо знайти стійкість для себе», — *Ольга Цуприкова, голова ГО «Надзавоські греки».*

«Пам'ять передовсім є дією, і дією, яка найкраще маркує турботу і підтримку, і також відповідальність. Це якісь шари відповідальності, які ми носимо за собою. Це також опора, яка в нас є, на яку ми можемо покладатися, і з якою ми існуємо в щоденні. Це також про те, що ми бережемо, і які ціннісні вибори робимо», — *Катерина Осипчук, дослідниця двох біографій.*

Учасники заходів, пов'язаних із Каменями спотикання, підкреслюють непересічне значення пам'яті про жертв Другої світової війни як життєво важливого чинника збереження історії, моралі та національної ідентичності. Пам'ять у їхньому розумінні є не пасивним згадуванням, а дією, яка формує цінності, відповідальність і підтримку. Окрім ушанування минулого, ця пам'ять допомагає осмислити сучасні виклики, зокрема повномасштабну війну, пов'язуючи героїзм і боротьбу минулих поколінь із тим, що відбувається сьогодні. Отже, проєкт Камені спотикання слугує символічним містком між минулим і теперішнім, нагадуючи про важливість пам'ятати історію, щоб запобігти її повторенню та знайти сили для подолання сучасних випробувань.

Висновки

Проєкт «Камені спотикання» у Києві є багатогранною меморіальною ініціативою, спрямованою на вшанування пам'яті жертв нацизму через індивідуалізовані меморіали, встановлені на останніх вільно обраних місцях проживання постраждалих. Заснований на ідеї Гюнтера Демніга, проєкт інтегрує освітній, адміністративний та спільнотний складники, що забезпечують його ефективну реалізацію і підтримку. Значну частину уваги приділено глибокому дослідженню історій постраждалих, поширенню знань через інтерактивні ресурси та залученню громадськості до активної участі в меморіалізації. Відкриті заходи, очищення каменів і зустрічі спільноти сприяють формуванню відповідальності, турботи і ціннісних орієнтирів.

Проект набуває особливої актуальності в контексті сучасних викликів, зокрема воєнних подій в Україні, оскільки пам'ять про минулі трагедії і героїзм стає джерелом натхнення і сил для сучасних поколінь. Свідчення учасників підкреслюють, що пам'ять — це не просто згадка, а активна дія, що формує історичну свідомість і запобігає повторенню помилок минулого. «Каміні спотикання» є символічним містком між історією і сьогоденням, згуртовуючи суспільство і сприяючи глибокому осмисленню цінностей свободи, людяності та відповідальності.

ВИСТАВА «ПІЖМУРКИ ЗІ СМЕРТЮ» ЯК ІНСТРУМЕНТ
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини протягом багатьох років у своїй діяльності робить наголос на музейній педагогіці, залучаючи школярів і студентів до різноманітних проєктів. Одним із найуспішніших прикладів цього став українсько-німецький проєкт «Вчимося пам'ятати» (керівник проєкту — **Маттіас Андре Ріхтер**, координаторка проєкту в Україні — **Анна Бережна**). Серед багатьох активностей, що здійснювали у рамках цього проєкту, особливе місце посідають ті, що пов'язані з книжкою «Піжмурки зі смертю: дитячі розповіді про недитячу історію».

У формі графічного роману на основі розповідей очевидців, архівних документів і старих фотографій автори прагнули відтворити історію Голокосту у місті Чернівцях. Головні герої — Мімі Тейлор,

Герберт Рубінштайн, Йосип Ельгісер, Йосип Бурсук — реальні люди, чернівчани, які в дитячому віці пережили Шоа. В умовах геноциду вони не з власної волі стали вигнанцями в рідному місті, змушені були боятися, переховуватися, страждати і бачити, як страждають найрідніші їхні люди. А декому, як-от Йосипу Ельгісеру, випало також пережити голод, холод, приниження і поневірвання в гетто Трансністрії.

У 2018 році було підготовлено електронну версію книжки і упродовж 2019–2020 років апробовано на семінарах у музеї та у школах Чернівців. У 2021 році видавництво «Дух і Літера» (Київ) видало доповнену версію книжки українською мовою, а у 2023 році видавництво Edition Virgines (Дюссельдорф) опублікувало книжку німецькою мовою.

Школи Чернівців та області отримали видання для роботи з учнями. Багато вчителів використовували графічний роман на уроках і в позакласній роботі. Проте хотілося б, щоб про події Голокосту в нашому місті дізналися не тільки школярі. Тому наступним кроком у діяльності музею стало прагнення поєднати музейну педагогіку з театром. Важливу роль у виборі нового вектора діяльності відіграла співпраця з Товариством сприяння партнерству міст Дюссельдорф і Чернівці і, зокрема, з представником його правління, керівником німецько-українського проекту «стежками пам'яті» Маттіасом Ріхтером.

Проект удалося реалізувати завдяки підтримці Федерального міністерства закордонних справ і Посольства Федеративної республіки Німеччина у Києві в рамках програми «Розбудова співпраці з громадянським суспільством країн Східного Партнерства» 2025 року, а також Фондації Фінкельштайн.

До чого ми прагнули?

Театр — це, насамперед, емоції. Тому для нас важливо було перетворити знання про Голокост із набору дат у підручнику на глибоке особистісне переживання. Ми переконані, що коли глядач бачить не статистику жертв, а конкретну людину з її мріями, страхами та дрібницями побуту, трагедія перестає бути далеким минулим. Інформація викликає резонанс у душі та формує власний ціннісний код.

Вистава, на нашу думку, дає можливість перетворити глядача з пасивного спостерігача на свідка, і, таким чином, театр постає як «живий архів». У ньому документи і спогади ніби оживають у просторі та часі. На відміну від тексту чи кіно, у театрі виникає ефект безпосередньої присутності, коли події розгортаються «тут і тепер». Актори на сцені, тиша в залі та спільний емоційний простір роблять глядача учасником подій. Він не просто спостерігає за історією — він перебуває всередині неї, починає співвідносити побачене із власним життєвим досвідом і моральними цінностями.

Умови сьогодення спонукають до побудови історичних паралелей. Тому театральні вистави — це своєрідний «міст між минулим і майбутнім». Через цей «міст» ми переносимо уроки історії в актуальний контекст, можемо побачити, до чого призводять ненависть, дискримінація, байдужість і знецінення людського життя. Індивідуальні переживання в сумі створюють колективну пам'ять. Це спонукає до діалогу між поколіннями. Вистава стає інструментом виховання гуманізму, емпатії та громадянської свідомості.

Що вдалося?

Підготовлено українську та німецьку версії вистави. Українську виставу поставили Народний драматичний театр ім. Григорія Агеєва та дитяча театральна студія «Бу-Бу-Бу» (режисер Іван Данілін, інсценізація Інни Даніліної), німецьку версію — Молодіжний театр м. Дюссельдорф (режисер Роберт Герлофф, драматургія Штефана Фішера-Фельса).

Постановки виявилися кардинально різними. Вони стали виявом двох абсолютно різних підходів, кожен із яких по-своєму захоплює глядача. Українська підкорює масштабними декораціями, яскравими образами та спецефектами під чудово підібрану музику. Німецька — мінімалістична, де фокус зміщено на неймовірну синергію акторської гри та геніального живого акомпанементу.

Упродовж минулого року покази вистав відбувалися в Україні та Німеччині. В Україні виставу переглянули близько 1800 учнів старших класів та студентів у Чернівцях і Рівному. Німецьку версію вистави побачили близько 3600 глядачів протягом 15 показів.

29 і 30 січня 2026 року обидві версії вистави показали в Чернівцях. Вистава Народного драматичного театру ім. Григорія Агеєва та

Сцена з української версії вистави

Сцена з німецької версії вистави

Обговорення після німецької вистави

дитячої театральної студії «Бу-Бу-Бу» стала заключною. Молодіжний театр Дюссельдорфа приїхав із гостьовою постановкою. Підсумкова рефлексія об'єднала обидва театральні колективи та глядачів. Обидві вистави знайшли відгук у серцях глядачів. Вони ділилися своїми враженнями англійською, німецькою та українською мовами. Як зазначив директор Молодіжного театру Дюссельдорфа Штефан Фішер-Фельс, під час вистави та обговорення «ми і сміялися, і плакали, а саме в цьому сила театру». Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту, зауважив, що завдяки виставі ми повертаємо у простір пам'яті Чернівців чотири родини, і разом з тим утверджуємося у переконанні, що і сьогодні ми вистоїмо, тому що людяність завжди перемагає.

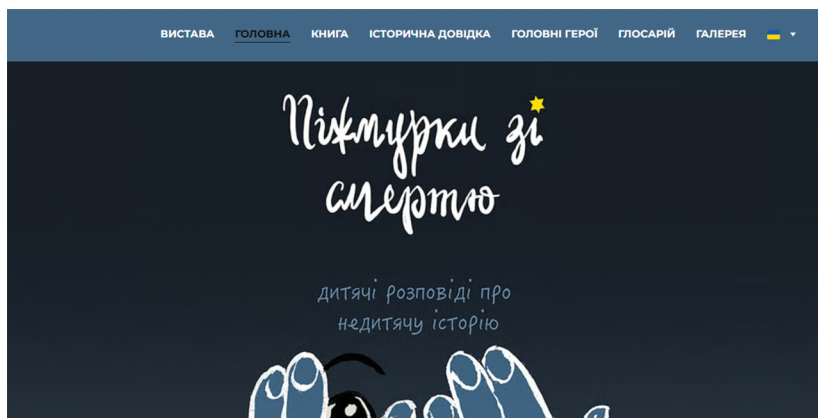
Наші рефлексії

Осмислення досвіду використання вистави «Піжмурки зі смертю» з освітньою метою в Чернівцях і Дюссельдорфі визначило для нас кілька важливих аспектів, на які хотілося б спрямувати наші зусилля в майбутньому.

Щоб учні, навчаючись у школі, не лише здобували знання, а й розвивали творчість, емоційну чутливість, комунікативні вміння та здатність до критичного осмислення культурної спадщини, варто традиційну освіту поєднувати з музейною та театральною педагогікою. Театральна педагогіка потребує системного підходу. Важливо, щоб держава і суспільство усвідомлювали її суспільну цінність. Театр часто сприймають лише як мистецтво або дозвілля. Водночас театральна педагогіка є потужним інструментом соціальної адаптації, роботи з травмою, розвитку громад, інклюзивної освіти. Для України, яка переживає війну та масштабні суспільні зміни, це особливо важливо. Досвід Молодіжного театру м. Дюссельдорф свідчить, що дуже цінною є фінансова підтримка такої діяльності. Наприклад, у штаті Молодіжного театру працюють чотири театральні педагоги. Вони проводять вступні бесіди та обговорення після перегляду вистав, семінари до або після вистав у закладах освіти, екскурсії за лаштунки театру.

Освітній потенціал вистав можна реалізувати лише за умови роботи за таким алгоритмом:

- підготовка до перегляду вистави (вивчення історичного контексту);
- перегляд;
- обговорення (зустріч з акторами та режисером після завіси; розбір метафор (світло, звуки сирени, замкнений простір) як відображення історичної дійсності);
- творчі завдання (фіксація отриманих знань та емоцій).

Головна сторінка сайту

У наших реаліях дотримання такого алгоритму забезпечується діяльністю окремих ентузіастів. Своєрідним «двигуном» цього процесу є координаторка освітніх програм Чернівецького музею історії та культури євреїв Буковини Анна Ямчук. Її союзниками в цій діяльності стали кілька вчителів закладів середньої освіти міста.

Щоб допомогти педагогам у роботі з книжкою та виставою «Піжмурки зі смертю», створено окремий сайт. Там розміщені інформація про героїв, історична довідка, глосарій. Окрему вкладку присвячено двом версіям вистави.

Крім сайту музей підготував також мобільну інформаційну виставку про героїв вистави.

Мобільна інформаційна виставка про героїв вистави

Свідченням результативності цієї роботи є відгуки, які залишили на сайті учні та вчителі після перегляду вистави.

Романа Фісюк

04.12.2025 13:41:14

Глибоко зворушена професійною грою акторів! Щиро дякую команді проекту за те, що відроджуєте історію нашого міста та вчите молоде покоління пам'ятати! Потужна робота! Рекомендую цю виставу до перегляду усім учням та студентам!

Іван

11.09.2025 16:01:32

Відвідавши виставу «Піжмурки зі смертю», я був глибоко вражений. І це відчуття можна трактувати по-різному. Перш за все, я відчув певну гордість за те, яких чудових та творчих людей мають Чернівці, адже опісля я почув дуже багато позитивних відгуків про побачене. Про також ця вистава наштовхує на дуже серйозні роздуми про опісані події. Знаючи, скажімо, Йосипа Ельгісера тільки з однієї сторінки мого старого паперового щоденника, я й не міг здогадатися про таку бентежну історію цього відомого піаніста. Акторам виїшло бездоганно передати емоції та страх, як це було помітно з «шугань» мене та моїх однокласників. Обговоривши виставу зі співавторкою книжки, а потім і з моїми батьками, я запропонував відвідати виставу і їм.

Рівненський ліцей N28, Учні 10-В

11.11.2025 16:55:31

Це не просто мистецький проект — це шире й болюче свідчення сучасності. На сцені оживали історії дітей, чие дитинство розірвала війна. Їхні слова, емоції, спогади та мрії звучали не як вигадка, а як реальність, яку вони змушені проживати щодня. У голосах юних акторів — страх і тривога, біль втраг і тише, уперте сподівання на мир. Кожен фрагмент вистави торкався найтонших струн душі, змушував замислитися: що означає дитинство там, де лунають вибухи? Чи має право дитина на безтурботність, коли поруч смерть грає з нею у піжмурки? Після перегляду учні ще довго не могли підібрати слів, емоції переполювали. Такі зустрічі чать співчуттю й небайдужості. Діти мають право на дитинство — і саме за це сьогодні бореться народ України.

РАЛ "Престиж", 10-Б

11.11.2025 16:57:19

Це зворушлива і водночас болюча розповідь про те, як діти переживають історичну пам'ять. На сцені оживають голоси дітей, що стикаються з війною, втрагтами, страхом та надією. Вистава поєднує документальні фрагменти, спогади, тексти, створені юними учасниками, та візуально-поетичні театральні образи. Проект порушує питання, як говорити з дітьми про травматичні сторінки минулого, не втрачаючи людяності та емпатії. Це не лише вистава — це спроба діалогу між поколіннями про пам'ять, біль та любов до життя.

Скриншоти з сайту <https://www.pizhmurky.com/vistava-ukrayinska>

ОНЛАЙН-КУРС «ЯК ГОВОРИТИ ПРО ГОЛОКОСТ ЗІ ШКОЛЯРАМИ»: ВІД ІДЕЇ ДО ВТІЛЕННЯ

Онлайн-курс «Як говорити про Голокост зі школярами» — це освітній продукт Українського центру вивчення історії Голокосту в партнерстві з Відкритим Університетом Майдану за фінансової підтримки Клеймс конференс і Федерального міністерства фінансів Німеччини.

Ідея курсу народилася в липні 2019 року, коли ми ще гадки не мали, наскільки актуальною стане онлайн-освіта. Онлайн-освіта розширяє і зміцнює свої позиції за рахунок того, що це гнучкість, доступність і масштабованість. Гнучкість полягає в асинхронному форматі навчання, коли кожен студент вибирає сам для себе час, місце, тривалість навчання. Доступність означає, що немає потреби в додаткових інвестиціях у проходження навчання з підвищення кваліфікації (витратах на проїзд до місця навчання, проживання тощо). Масштабованість проявляється в охопленні набагато ширшої аудиторії, ніж можна було б сподіватися за офлайн-формату навчання.

Як говорити про Голокост зі школярами

[Зарєєструватись на курс](#)

Звісно, коли онлайн-освіти забагато, аудиторія віддає перевагу офлайн-формату, але безпекова, енергетична, логістична ситуація далеко не завжди дає можливість проводити очне навчання.

Ідея курсу

Цільовою аудиторією ми визначили переважно вчителів суспільно-гуманітарного циклу, але, як показала практика, його

успішно проходять люди, які не дотичні безпосередньо до освіти: журналісти, громадські діячі, музейники, просто зацікавлені люди.

Ідея курсу пройшла шлях від умовного «лікнепу» для новачків у темі з можливістю апгрейду до більш «просунутих» рівнів (так ми планували на початку) до гострої потреби в перегляді старих підходів до викладання, зумовленої повномасштабним вторгненням РФ до України в лютому 2022 року.

Звісно, в цьому контексті постають три ключові запитання для нас як авторів курсу і для викладачів, які й надалі навчають історії Голокосту:

- Навіщо навчати?
- Що саме викладати?
- Як саме викладати?

Концепція і структура курсу

Основною метою курсу стало надання інструментарію викладачам, щоб у них була можливість обрати для своєї роботи якнайкращі методики, джерела, форми роботи, продумати акценти для формування тих чи інших компетентностей у їхніх учнів.

Із цим пов'язана структура курсу: десять навчальних модулів, кожен з яких містить відеолекцію, конспект у pdf-форматі, тестові завдання, а також матеріали для додаткового читання / ознайомлення і корисні посилання.

Базові рекомендації до навчання про історію Голокосту

Найкращі українські та міжнародні практики навчання. Пошук прикладів та джерел натхнення

Навчання про історію Голокосту під час війни та повномасштабного вторгнення

Травмачутливий підхід до навчання

Вибір історичного джерела для уроку: хороше та погане джерело

Дослідження місцевої історії як джерело мотивації учнів. Свідчення вцілілих

Публічна історія та музейна педагогіка

Міждисциплінарні підходи до теми

Пам'ятні церемонії як освітні заходи: базові підходи та важливі складові

Заперечення та викривлення історії Голокосту. Медіаграмотність

XIX щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост»

Леся Юрчишин

Анна Ямчук

Ольга Лімонова

Олександр Войтенко

Галина Корнієнко

Анатолій Подольський

Наталія Герасим

Анна Ленчовська

Віталій Бобров

XIX щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост»

Особливо дискусійним вийшов одинадцятий модуль — фінальна практична робота. Так сталося через специфіку роботи онлайн-платформ і особливість оцінювання подібного формату. Створюючи курс для тих, хто справді хоче підвищити свою кваліфікацію, а не отримати сертифікат «для галочки», ми запропонували для фінальної практичної роботи кожному студентові надіслати нам методичну розробку будь-якого заходу (урок, виховна година, сценарій пам'ятного заходу, відвідування місць пам'яті тощо) з використанням тих знань та інструментів, які були отримані впродовж навчан-

ня. Складність полягає в тому, що онлайн-платформа не може перевірити таку роботу, як тест. Її перевіряємо ми — укладачі курсу.

Кожен модуль присвячений ключовим, на наш погляд, проблемам, із якими зазвичай стикаються викладачі.

Для підготовки кожного модуля УЦВІГ запросив найкращих, на нашу думку, фахівців із тематики.

Технічна реалізація

Жодний проєкт громадської організації неможливий без допомоги партнерів. У цьому випадку фінансову підтримку надали багаторічні партнери УЦВІГ — організація Клеймс конференс і Федеральне міністерство фінансів Німеччини.

With Assistance from the Conference on Jewish Material Claims Against Germany
Supported by the German Federal Ministry of Finance

Funded by:

Особливої уваги заслуговує вибір нами платформи, на якій наш онлайн-курс розміщено. Це онлайн-платформа громадянської освіти ВУМ (Відкритого Університету Майдану), на якій опубліковано безкоштовні курси для самоосвіти та розвитку.

Цікавим для всієї команди досвідом став запис відеолекцій, їх оброблення, запуск курсу, просування і комунікація. Для когось це було вперше, хтось уже мав досвід роботи перед камерою.

Стартував курс «Як говорити про Голокост зі школярами» 10 червня 2025 року. На сьогодні на курсі зареєстровано близько 350 студентів, видано 84 сертифікати. За даними Harvard Business

Review, у середньому лише 10–15 % студентів проходять онлайн-курси до кінця. Наш результат поки — більше ніж 24 %, що вселяє надію на те, що курс вийшов корисним і цікавим.

Висновки

Створення онлайн-курсу — це процес, а не одноразовий продукт. Звісно, у процесі створення нашого першого онлайн-курсу ми дізналися багато нового про сучасну онлайн-освіту. Ми тепер маємо певний досвід, зробили певні висновки і, будемо сподіватися, зможемо продовжити просування нашої тематики в сегменті онлайн-освіти, яка не втратить своєї актуальності вже, мабуть, ніколи.

WOBEC NIETYOBRAŻALNEGO. WYZWANIA I CELE
EDUKACJI W MUZEUM I MIEJSCU PAMIĘCI W BEŁŻCU

Miejsca pamięci związane z Zagładą stanowią szczególną przestrzeń edukacyjną, w której przekaz historyczny łączy się z doświadczeniem emocjonalnym oraz refleksją etyczną. Ich specyfika polega na konieczności integrowania rzetelnej wiedzy o przeszłości z kształtowaniem postaw wobec doświadczenia Zagłady i innych zbrodni wojennych. W tym kontekście kluczowe staje się poszukiwanie takich form edukacji, które umożliwiają nie tylko przekaz faktów, lecz także wspierają proces ich rozumienia i interpretacji.

Bełżec stanowi jedno z najważniejszych miejsc związanych z realizacją Akcji Reinhardt. W funkcjonującym tam od marca do grudnia 1942 roku niemieckim nazistowskim obozie zagłady zamordowano co najmniej 434 508 Żydów¹ deportowanych głównie z dystryktów lubelskiego, krakowskiego i Galicji, a także z terenów dzisiejszych Niemiec, Austrii, Czech i Słowacji.² Był to pierwszy uruchomiony ośrodek zagłady w ramach tej akcji. Po zakończeniu jego działalności niemieccy sprawcy podjęli działania mające na celu zatarcie śladów zbrodni: zlikwidowano infrastrukturę obozową, spalono zwłoki ofiar oraz przekształcono teren w sposób uniemożliwiający jego jednoznaczną identyfikację.³

Współczesne upamiętnienie, udostępnione 3 czerwca 2004 roku, nie rekonstruuje dawnego obozu, lecz tworzy przestrzeń symbolicznej interpretacji. Muzeum i Miejsce Pamięci w Bełżcu jest jednocześnie terenem pochówku ofiar i miejscem edukacji, co nadaje mu szczególny status i wyznacza ramy kontaktu odwiedzających z tą przestrzenią.⁴

¹ Liczba 434 508 ofiar obozu zagłady w Bełżcu pochodzi z tzw. telefonogramu z 11 stycznia 1943 r., sporządzonego przez SS-Obersturmführera Hermanna Höflega i zawierającego zestawienie deportacji oraz liczby zamordowanych Żydów w ramach akcji „Reinhardt” na terenie Generalnego Gubernatorstwa.

² R. Kuwałek, *Obóz zagłady w Bełżcu*, Lublin 2004, s. 93.

³ ibidem, s. 159–164.

⁴ T. Hanejko, *Zanim powstało muzeum. Historia Upamiętnienia obozu zagłady w Bełżcu*, w: *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy — “miejsca po” — muzea*, pod red. T. Kranza, Lublin 2021, s. 176–180.

Kontakt z autentycznym miejscem poobozowym stanowi dla uczestników zajęć doświadczenie o wysokiej intensywności. Z obserwacji praktyki edukacyjnej wynika, że początkowo towarzyszy mu silne poruszenie oraz trudność w objęciu skali wydarzeń. W dalszym etapie pojawia się pogłębiona refleksja nad losem ofiar, niekiedy połączona z moralną oceną sprawców. Proces ten ma charakter dynamiczny i zróżnicowany indywidualnie, jednak jego wspólnym elementem pozostaje konfrontacja z przekształconą fizycznie i symbolicznie przestrzenią dawnego miejsca zbrodni.

Istotnym elementem doświadczenia zwiedzających jest także struktura samego upamiętnienia. Przemieszczanie się w głąb terenu, w tym wejście w przestrzeń pagórka będącego miejscem pochówku ofiar, ma wymiar zarówno fizyczny, jak i symboliczny. Sprzyja ono przejściu od poznania faktograficznego do bardziej egzystencjalnego rozumienia Zagłady, w którym wydarzenia historyczne przestają być postrzegane jako odległe i abstrakcyjne, a zaczynają funkcjonować jako doświadczenie wymagające osobistej refleksji.

Jednocześnie konfrontacja z historią Zagłady w autentycznym miejscu zbrodni może wiązać się z istotnym obciążeniem psychicznym. Doświadczenia edukatorów wskazują na występowanie silnych reakcji emocjonalnych, takich jak napięcie czy niepokój, a także reakcji somatycznych, w tym poczucia dyskomfortu lub trudności z oddychaniem. W niektórych sytuacjach można dostrzec próby zdystansowania się od najbardziej obciążających treści. Przybierają one formy zachowań uznawanych za nienormalne, takich jak sięganie po telefon, a w skrajnych przypadkach — nerwowo śmiech.⁵

Wobec powyższego edukacja prowadzona w Muzeum i Miejscu Pamięci w Bełżcu nie może ograniczać się do przekazu faktograficznego. Wymaga ona odpowiedniego przygotowania uczestników przed wizytą, uwzględnienia szczególnego charakteru miejsca jako przestrzeni pochówku oraz świadomego towarzyszenia odbiorcom w procesie interpretacji doświadczenia. Istotne jest przy tym stworzenie warunków umożliwiających bezpieczne przepracowanie emocji oraz pogłębioną refleksję nad znaczeniem omawianych wydarzeń.

⁵ G. Żuk, *Muzeum doświadczeń granicznych — aspekty edukacyjne*, „Kultura i Historia” 2025, nr 47, s. 39–42.

Fundament działań: pedagogika pamięci

Kluczową odpowiedzią na wyzwania związane z edukacją w miejscach pamięci jest oparcie działań dydaktycznych na założeniach pedagogiki pamięci. Koncepcja ta odchodzi od tradycyjnego modelu nauczania historii, opartego na pasywnym przyswajaniu wiedzy, na rzecz podejścia aktywizującego i refleksyjnego. W centrum zainteresowania znajduje się nie tylko przekaz informacji, lecz także sposób ich rozumienia i interpretowania przez uczestników procesu edukacyjnego. Jak podkreśla Tomasz Kranz: „Kluczową rolę odgrywa w niej, oparty w znacznej mierze na samodzielnej pracy badawczej, proces edukacyjny, który łączy refleksję nad przeszłością z refleksją nad własnymi dyspozycjami, poglądami i postawami.”⁶

Podjęcie to podkreśla znaczenie konfrontacji z autentycznymi świadectwami przeszłości, takimi jak dokumenty, materialne pozostałości czy przestrzeń miejsca historycznego. Proces uczenia opiera się tu na integracji wymiaru poznawczego, emocjonalnego i praktycznego. W rezultacie edukacja nie ogranicza się do zapamiętywania faktów i chronologii wydarzeń, lecz zmierza do ich pogłębionego przetworzenia, sprzyjającego rozwijaniu krytycznego myślenia, odpowiedzialności moralnej oraz zdolności empatycznego rozumienia doświadczeń innych.

Istotnym założeniem tej koncepcji jest przekonanie, że refleksja nad losem ofiar Zagłady może stanowić punkt wyjścia do kształtowania świadomych postaw obywatelskich we współczesnym świecie. W tym ujęciu edukacja historyczna pełni także funkcję wychowawczą, uwalniając na zjawiska takie jak nietolerancja, wykluczenie czy uprzedzenia kulturowe i religijne.

W konceptualizacji pracy edukacyjnej należy zatem uwzględnić postulat kształtowania wrażliwości i empatii odbiorców. Jego celem jest inicjowanie sytuacji sprzyjających refleksji nad wartościami oraz zachęcanie do podejmowania prób ich realizowania w życiu osobistym i wspólnotowym.

Jak podkreśla Wiesław Wysok: „Środowisko edukacyjne powinno inspirować także do intelektualnego dialogu z historią, dostrzegania różnych perspektyw oraz refleksji nad wnioskami, jakie można wycią-

⁶ T. Kranz, *Pedagogika miejsc pamięci*, w: Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. IV, Warszawa 2005, s. 170–172.

gnąć dla świadomego i etycznie odpowiedzialnego życia we współczesnym, kulturowo i religijnie zróżnicowanym świecie.”⁷

Założenia te znajdują odzwierciedlenie w praktyce Muzeum i Miejsca Pamięci w Bełżcu, gdzie edukatorzy nie pełnią wyłącznie roli wykładawców, lecz występują jako moderаторzy procesu poznawczego i dialogu z przeszłością. Ich zadaniem jest wspieranie uczestników w samodzielnym formułowaniu pytań oraz interpretowaniu zdobywanej wiedzy. Istotnym elementem działalności edukacyjnej jest również współpraca z nauczycielami, realizowana m.in. poprzez seminaria pt. „Historia — Edukacja — Pamięć”, które umożliwiają wymianę doświadczeń oraz pogłębianie kompetencji w zakresie edukacji w miejscach pamięci.

„Ślady nieobecnych”: artefakty jako narzędzie edukacji historycznej

Jednym z kluczowych wyzwań edukacji realizowanej w miejscach pamięci jest stworzenie warunków do kontaktu z autentycznymi świadectwami przeszłości, które pozwalają wyjść poza abstrakcyjny wymiar liczb i statystyk. W wielu tego typu instytucjach istotną rolę odgrywają relacje ocalałych, stanowiące bezpośredni przekaz doświadczenia historycznego. W przypadku Muzeum i Miejsca Pamięci w Bełżcu sytuacja ta jest odmienna — brak żyjących świadków sprawia, że funkcję nośników pamięci przejmują przede wszystkim artefakty odnalezione na terenie byłego obozu zagłady. Dwaj znani ocaleni, Rudolf Reder oraz Chaim Hirszman, zmarli przed powstaniem instytucji, co dodatkowo wzmacnia znaczenie materialnych świadectw historii jako podstawy działań edukacyjnych.

W latach 1997–2000, w trakcie badań archeologicznych prowadzonych na terenie obozu, odkryto ponad 3000 przedmiotów codziennego użytku należących do ofiar. Wśród nich znajdują się m.in. grzebień, szczoteczki do zębów, butelki po lekach, naparstki, fragmenty opasek z gwiazdą Dawida oraz liczne klucze do mieszkań. Znaleziska te, pozornie banalne, nabierają szczególnego znaczenia w kontekście miejsca — stanowią materialne ślady życia jednostek oraz świadectwo przerwania

⁷ W. Wysok, *Teoretyczne założenia pedagogiki pamięci. Wokół podstawowych definicji i pojęć*, w: *Pedagogika pamięci. O teorii i praktyce edukacji w muzeach martyrologicznych*, Lublin 2018, s. 123.

ich biografii. Artefakty pełnią zatem funkcję źródeł historycznych, które umożliwiają rekonstrukcję zarówno codzienności ofiar, jak i mechanizmów funkcjonowania obozu zagłady.

W warunkach braku bezpośrednich świadków wydarzeń artefakty stają się podstawowym medium pośredniczącym między przeszłością a współczesnym odbiorcą. Ich wykorzystanie w edukacji muzealnej wymaga jednak odpowiednio zaprojektowanych działań dydaktycznych, które umożliwią nie tylko ich ogląd, lecz przede wszystkim interpretację. W tym celu opracowany został model warsztatów edukacyjnych oparty na trójfazowej strukturze: indywidualizacji doświadczenia, konfrontacji ze świadectwami oraz syntezy i refleksji.

Pierwszy etap polega na wyborze przez uczestników jednego artefaktu oraz jego wstępnej interpretacji. Uczniowie uzasadniają swój wybór i identyfikują elementy, które zwracają ich uwagę, co inicjuje proces indywidualnego zaangażowania poznawczego. Działanie to prowadzi do zmiany sposobu postrzegania przedmiotu — z anonimowego eksponatu muzealnego staje się on śladem konkretnego ludzkiego doświadczenia. Etap ten rozwija podstawowe kompetencje analityczne, takie jak uważna obserwacja, formułowanie pytań oraz budowanie hipotez interpretacyjnych.

Drugi etap zakłada pogłębienie interpretacji poprzez analizę relacji świadków powiązanych z wybranymi artefaktami. Wykorzystywane są zarówno świadectwa ofiar — Rudolf Reder i Chaim Hirszman — jak i relacja Kurt Gerstein, będącego przedstawicielem aparatu sprawców i bezpośrednim obserwatorem funkcjonowania obozu. Zestawienie tych źródeł umożliwia konfrontację odmiennych perspektyw oraz wprowadza uczestników w problematykę wielogłosowości przekazów historycznych. W wymiarze dydaktycznym etap ten rozwija umiejętność krytycznej analizy źródeł, dostrzegania ich kontekstu oraz ograniczeń, a także łączenia informacji pochodzących z różnych typów świadectw — materialnych i narracyjnych.

Końcowy etap ma charakter syntetyzujący i refleksyjny. Uczestnicy formułują własne interpretacje poznanych treści, odnosząc je zarówno do historii miejsca, jak i do współczesności. Indywidualne wypowiedzi stanowią punkt wyjścia do dyskusji, w której analizowane są sposoby rozumienia doświadczenia Zagłady oraz jego znaczenie w szerszej perspektywie społecznej i etycznej. Na tym etapie ponowne odwołanie do artefaktów pozwala uchwycić ich wielowymiarowy charakter — jako

źródeł wiedzy historycznej, nośników pamięci oraz punktów odniesienia dla refleksji nad przeszłością.

Zastosowanie artefaktów w procesie edukacyjnym umożliwia nie tylko rekonstrukcję jednostkowych losów ofiar, lecz także analizę strukturalnych aspektów Zagłady. Przedmioty odślaniają materialny wymiar zbrodni, w tym mechanizmy systemowej grabieży mienia — od momentu odbierania rzeczy ofiarom, przez ich selekcję, aż po dalszą dystrybucję. W ten sposób uczestnicy mogą uchwycić zorganizowany i zbiurokratyzowany charakter procesu eksterminacji, obejmującego zarówno fizyczne unicestwienie ludzi, jak i całkowite zatarcie ich obecności w wymiarze materialnym i społecznym.

Opisany model pracy dydaktycznej pozostaje w ścisłym związku z założeniami pedagogiki pamięci, która akcentuje znaczenie aktywnego i refleksyjnego uczestnictwa w procesie poznawania przeszłości. W kontekście Muzeum i Miejsca Pamięci w Bełżcu szczególnego znaczenia nabiera fakt, że to właśnie artefakty przejmują funkcję podstawowych nośników pamięci. Ich odpowiednie wykorzystanie w edukacji muzealnej umożliwia budowanie relacji między odbiorcą a historią miejsca, sprzyjając zarówno pogłębionemu rozumieniu wydarzeń, jak i rozwijaniu kompetencji interpretacyjnych niezbędných w krytycznym odbiorze przeszłości.

Jak to było możliwe? Sprawcy Zagłady w edukacji historycznej

Kolejny moduł warsztatowy, skoncentrowany na perspektywie sprawców, stanowi naturalne rozwinięcie wcześniej opisanego modelu pracy opartego na artefaktach i świadectwach. O ile wcześniejsze działania prowadziły uczestników ku indywidualizacji doświadczenia ofiar oraz refleksji nad materialnymi śladami ich życia, o tyle ten etap wprowadza trudniejszy poznawczo i etycznie obszar — próbę zrozumienia mechanizmów działania sprawców.

Punktem wyjścia dla zajęć są karty pracy zawierające biogramy członków SS-Sonderkommando Bełżec: Christiana Wirtha, Josefa Oberhausera, Fritza Jirmanna oraz Heinricha Gley'a. Zestawienie tych postaci nie ma na celu ich indywidualnego wyróżnienia, lecz ukazanie pewnego modelu biograficznego i społecznego, który pozwala uchwycić szersze zjawisko udziału „zwykajnych ludzi” w systemie ludobójstwa. Analiza materiałów źródłowych — obejmujących zarówno fakty

biograficzne, jak i powojenne relacje sprawców oraz świadków — umożliwia uczestnikom konfrontację z wielowarstwowym obrazem ich działań, motywacji i sposobów uzasadniania własnych decyzji.

Struktura warsztatów opiera się na pracy w grupach problemowych, których zadania prowadzą od rekonstrukcji wiedzy faktograficznej ku refleksji interpretacyjnej. Uczestnicy identyfikują powtarzalne elementy biografii sprawców, takie jak doświadczenie służby wojskowej, przynależność do struktur państwowych i partyjnych czy udział w akcji „T4”, będącej istotnym etapem przygotowania do późniejszych działań eksterminacyjnych. W dalszej kolejności analizują możliwe czynniki motywacyjne — od ideologicznej indoktrynacji, przez mechanizmy konformizmu i kariery zawodowej, po presję systemu i stopniowe oswojenie przemocy.

Istotnym elementem pracy jest również analiza języka oraz sposobu opisywania rzeczywistości przez sprawców. Przywoływane w materiałach źródłowych wypowiedzi ukazują proces dehumanizacji ofiar, a także strategie dystansowania się od własnej odpowiedzialności. Uczestnicy konfrontują te narracje z relacjami świadków, co pozwala uchwycić rozdźwięk między doświadczeniem ofiar a sposobem jego przedstawiania przez sprawców.

Końcowy etap warsztatów ma charakter syntetyzujący i refleksyjny. Dyskusja wokół przywołanych materiałów prowadzi do pogłębienia rozumienia mechanizmów funkcjonowania systemu nazistowskiego, w którym jednostkowe decyzje wpisywały się w szersze struktury przemocy i kontroli. Szczególną rolę odgrywa tu próba interpretacji tezy o społecznym zróżnicowaniu sprawców — wskazującej, że udział w ludobójstwie nie był ograniczony do wąskich elit, lecz obejmował przedstawicieli różnych grup zawodowych i społecznych.⁸

Włączenie perspektywy sprawców do procesu edukacyjnego stanowi istotne uzupełnienie refleksji nad losem ofiar. Nie służy ono relatywizacji ich czynów ani oswojeniu przemocy, lecz umożliwia bardziej złożone rozumienie Zagłady jako zjawiska historycznego i społecznego. Analiza biografii sprawców ukazuje, w jaki sposób system totalitarny potrafił wciągnąć jednostki w maszynę zbrodni, wykorzystując mechanizmy ideologii, instytucjonalnej kontroli oraz stopniowego przyzwolenia na przemoc. Uświadomienie, że byli to często ludzie funkcjonujący wcześniej w ramach zwyczajnych struktur społecznych, stawia przed

⁸ S. Berger, *Experten der Vernichtung. Das T4-Reinhardt-Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka*, Hamburg 2013, s. 310–345.

uczestnikami zajęć pytania o granice odpowiedzialności, podatność na manipulację oraz rolę jednostki wobec nacisku ideologii i instytucji.

Od doświadczenia do odpowiedzialności

Tak rozumiana edukacja nie kończy się wraz z opuszczeniem terenu miejsca pamięci. Jej istotą jest długotrwały proces refleksji, w którym doświadczenie poznawcze i emocjonalne zostaje przetworzone w świadomą postawę wobec współczesności. Pamięć o Zagładzie przestaje być wówczas jedynie wiedzą o przeszłości — staje się punktem odniesienia dla rozumienia zjawisk takich jak wykluczenie, dehumanizacja czy przemoc systemowa.

W tym sensie działania edukacyjne realizowane w Muzeum i Miejscu Pamięci w Bełżcu wpisują się w szerszy projekt kształtowania odpowiedzialnej wspólnoty pamięci — wspólnoty, która nie tylko przechowuje wiedzę o przeszłości, lecz także potrafi wyciągać z niej wnioski, dostrzegać zagrożenia, reagować na przejawy uprzedzeń i budować relacje oparte na szacunku. To właśnie w tej zdolności do łączenia pamięci z odpowiedzialnością ujawnia się najgłębszy sens edukacji wobec niewyobrażalnego.

W tym sensie edukacja w takich miejscach nie daje gotowych odpowiedzi — uczy raczej stawiania pytań, które pozostają z nami długo po opuszczeniu przestrzeni pamięci.

ЕВЕЛІНА ШУМІЛЯК

ПЕРЕД ЛИЦЕМ НЕВИМОВНОГО. ВИКЛИКИ ТА ЦІЛІ ОСВІТИ В МУЗЕЇ-МЕМОРІАЛІ В БЕЛЖЕЦІ

Місця пам'яті, пов'язані з Голокостом, є особливим освітнім простором, у якому історичний наратив поєднується з емоційним досвідом та етичною рефлексією. Їхня специфіка полягає в необхідності інтегрувати достовірне знання про минуле з формуванням ставлення до досвіду Голокосту та інших воєнних злочинів. У цьому контексті ключовим стає пошук таких освітніх форм, за допо-

могою яких можна не лише викладати факти, а й підтримувати процес їхнього розуміння та інтерпретації.

Белжець є одним із найважливіших місць, пов'язаних із реалізацією операції «Райнгард». У німецькому нацистському таборі смерті, що функціонував там із березня до грудня 1942 року, було вбито щонайменше 434 508 євреїв⁹, депортованих переважно з дистриктів Люблін, Краків і Галичина, а також із територій сучасних Німеччини, Австрії, Чехії та Словаччини¹⁰. Це був перший табір смерті, заснований у межах цієї операції. Після його ліквідації німецькі злочинці вжили заходів, щоб приховати сліди злочину: табірну інфраструктуру було знищено, тіла жертв спалено, а саму територію змінено так, щоб унеможливити однозначну ідентифікацію табору¹¹.

Сучасний меморіал, відкритий 3 червня 2004 року, не реконструює колишній табір, а створює простір для символічної інтерпретації. Музей-меморіал у Белжеці (пол. Muzeum i Miejsce Pamięci w Bełżcu) є водночас місцем поховання жертв і освітнім простором, що надає йому особливого статусу та визначає межі контакту відвідувачів із цим місцем¹².

Взаємодія з автентичним простором колишнього табору смерті є інтенсивним досвідом для учасників занять. Спостереження за освітнім процесом показують, що спочатку він супроводжується сильним хвилюванням і труднощами в усвідомленні масштабів подій. На наступному етапі з'являється глибше осмислення долі жертв, інколи поєднане з моральною оцінкою злочинців. Цей процес динамічний та індивідуальний, однак спільним елементом для всіх учасників залишається зіткнення з фізично й символічно зміненим простором місця злочину.

Структура меморіалу помітно впливає на формування досвіду відвідувачів. Переміщення вглиб території, зокрема входження у простір пагорба, який є місцем поховання жертв, має як фізичний,

⁹ Кількість жертв у 434 508 осіб у таборі смерті в Белжеці базується на даних т. зв. телефонограми від 11 січня 1943 року, складеної штурмбанфюрером СС Германом Гефле, яка містить зведення про депортації та кількість убитих євреїв у межах операції «Райнгард» на території Генеральної губернії.

¹⁰ Kuwałek R. *Obóz zagłady w Bełżcu*. Lublin, 2004. S. 93.

¹¹ *Ibidem*. S. 159–164.

¹² Hanejko T. *Zanim powstało muzeum. Historia Upamiętnienia obozu zagłady w Bełżcu. Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy — “miejsca po” — muzea / pod red. T. Kranza*. Lublin, 2021. S. 176–180.

так і символічний вимір. Це сприяє переходу від фактографічного пізнання до більш екзистенційного розуміння Голокосту, в якому історичні події перестають сприйматися як далекі й абстрактні й починають функціонувати як досвід, що потребує особистої рефлексії.

Водночас знайомство з історією Голокосту на території реального місця злочину може супроводжуватися значним психологічним навантаженням. Педагоги вказують на сильні емоції слухачів: напругу, тривогу, а також соматичні реакції, зокрема відчуття дискомфорту або важке дихання. Іноді можна помітити спроби дистанціюватися від найбільш обтяжливого контенту. Можна сказати, що деякі відвідувачі поведуться невідповідно, а саме тягнуться до телефона або, у виняткових випадках, нервово сміються¹³.

Зважаючи на вказане вище, освітні заходи, які проводять у Музеї-меморіалі в Белжеці, не можуть обмежуватися лише переказом фактів. Потрібна належна підготовка учасників перед візитом, врахування особливостей цього простору, адже це місце поховання, а також уважний супровід аудиторії у процесі інтерпретації досвіду. При цьому важливо створити умови, в яких було б безпечно проживити емоції та глибше досягнути обговорювані події.

Фундамент діяльності: педагогіка пам'яті

Ключовою відповіддю на виклики, пов'язані з організацією освітнього процесу в місцях пам'яті, є побудова дидактичної діяльності на принципах педагогіки пам'яті. Ця концепція відходить від традиційної моделі викладання історії, основаної на пасивному засвоєнні знань, на користь активного підходу, що спонукає до рефлексії. У цьому випадку в центрі уваги перебуває не лише передання інформації, а й спосіб її розуміння та інтерпретації учасниками освітнього процесу. «Ключову роль відіграє освітній процес, значною мірою оснований на самостійній дослідницькій роботі, освітній процес, який поєднує рефлексію над минулим із рефлексією

¹³ Żuk G. Muzeum doświadczeń granicznych — aspekty edukacyjne. *Kultura i Historia*. 2025. № 47. S. 39–42.

над власними настановами, поглядами та позиціями», — підкреслює Томаш Кранц¹⁴.

Цей підхід підкреслює роль автентичних свідчень минулого: документів, матеріальних залишків або самого простору історичних місць. Процес навчання тут базується на інтеграції пізнавального, емоційного й практичного вимірів. У результаті освіта не обмежується запам'ятовуванням фактів і хронології подій, а спрямована на їх глибоке осмислення, що сприяє розвитку критичного мислення, моральної відповідальності та здатності емпатійно розуміти досвід інших.

Важливою засадою цієї концепції є переконання, що рефлексія над долею жертв Голокосту може бути відправною точкою для формування свідомої громадянської позиції у сучасному світі. У цьому випадку історична освіта виконує також виховну функцію, посилюючи чутливість до таких явищ, як нетерпимість, виключення або культурні та релігійні упередження.

У концептуалізації освітньої роботи слід враховувати постулат формування чутливості й емпатії аудиторії. Її метою є створення ситуацій, що сприяють рефлексії над цінностями й заохочують до спроб реалізувати їх в особистому і суспільному житті.

«Освітнє середовище має також надихати до інтелектуального діалогу з історією, усвідомлення різних ракурсів бачення історії та рефлексії над висновками, які можна зробити для свідомого й етично відповідального життя в сучасному, культурно та релігійно різноманітному світі», — підкреслює Веслав Висок¹⁵.

Саме на таких засадах побудована робота у Музеї-меморіалі в Белжеці, де педагоги є не лише лекторами, а й модераторами пізнавального процесу й діалогу з минулим. Їхнє завдання полягає в тому, щоб підтримати в учасників прагнення самостійно формулювати запитання та інтерпретувати здобуті знання. Важливим елементом освітньої діяльності музею є також співпраця з учителями, яка реалізується, зокрема, через семінари «Історія — Освіта — Пам'ять», що уможливають обмін досвідом і поглиблення їхніх компетенцій у сфері освіти в місцях пам'яті.

¹⁴ Kranz T. *Pedagogika miejsc pamięci. Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. T. IV. Warszawa, 2005. S. 170–172.

¹⁵ Wysok W. *Teoretyczne założenia pedagogiki pamięci. Wokół podstawowych definicji i pojęć. Pedagogika pamięci. O teorii i praktyce edukacji w muzeach martyrologicznych*. Lublin, 2018. S. 123.

«Сліди тих, кого немає»: артефакти як інструмент історичної освіти

Одним із ключових викликів освітнього процесу, який відбувається в місцях пам'яті, є створення умов для пізнання автентичних свідчень минулого, що допомагає вийти за межі абстрактного виміру чисел і статистики. У багатьох установах такого типу важливу роль відіграють спогади вцілілих (пол. *oscalałych*), які безпосередньо передають історичний досвід. У Музеї-меморіалі в Белжеці функцію носіїв пам'яті перебирають на себе насамперед артефакти, знайдені на території колишнього табору смерті. Адже двоє колишніх в'язнів, яким удалося вижити, — Рудольф Редер і Хаїм Хіршман — померли до створення установи, що додатково посилює значення матеріальних джерел історії як основи освітньої діяльності.

У 1997–2000 роках під час археологічних досліджень, проведених на території колишнього табору, було виявлено понад 3 тисячі предметів повсякденного вжитку, що належали жертвам. Серед них є, зокрема, гребінці, зубні щітки, пляшечки з-під ліків, наперстки, фрагменти пов'язок із зіркою Давида та численні ключі від квартир. Ці, на перший погляд, буденні знахідки, набувають особливого значення саме в цьому місці: це матеріальні сліди життя окремих людей і переривання їхніх біографій. Отже, артефакти виконують функцію історичних джерел, за допомогою яких можна реконструювати як повсякденне життя жертв, так і механізми функціонування табору смерті.

Коли немає безпосередніх свідків подій, артефакти стають основною сполучною ланкою, посередником між минулим і сучасним адресатом. Однак використання їх у музейній освіті потребує спланованих належним чином дидактичних заходів, щоб можна було не лише розглядати ці предмети і речі, а й передусім інтерпретувати їх. З цією метою було розроблено модель освітніх занять, яка має трирівневу структуру: індивідуалізація досвіду, взаємодія зі свідченнями, а також синтез і рефлексія.

Перший етап полягає у виборі учасниками одного артефакту та його попередній інтерпретації. Учні обґрунтовують свій вибір та ідентифікують елементи, які привертають їхню увагу. Це запускає процес індивідуальної пізнавальної залученості і змінює спосіб

сприйняття предмета: з анонімного музейного експоната він перетворюється на відбиток конкретного людського досвіду. Цей етап розвиває базові аналітичні компетенції, як-от уважне спостереження, формулювання запитань та побудову інтерпретаційних гіпотез.

Другий етап передбачає поглиблення інтерпретації шляхом аналізу розповідей свідків, пов'язаних з обраними артефактами. Використовуються як свідчення жертв — Рудольфа Редера і Хаїма Хіршмана, так і свідчення Курта Герштайна, представника апарату злочинців і безпосереднього свідка функціонування табору. Завдяки зіставленню цих джерел можна побачити різні перспективи та ввести учасників занять у проблематику багатоголосся історичних наративів. У дидактичному вимірі цей етап розвиває навички критичного аналізу джерел, вивчення їхнього контексту та обмежень, а також поєднання інформації з різних типів свідчень — матеріальних і наративних.

Завершальний етап є синтезом і рефлексією. Учасники формулюють власні інтерпретації вивченого матеріалу, співвідносячи їх як з історією місця, так і з сучасністю. Індивідуальні висловлювання стають відправною точкою для дискусії, учасники якої аналізують способи розуміння досвіду Голокосту та його значення в ширшому суспільному та етичному вимірах. На цьому етапі повторне звернення до артефактів відкриває їхній багатогранний характер — як джерел історичного знання, носіїв пам'яті та вихідної точки для рефлексії над минулим.

За допомогою артефактів в освітньому процесі можна поєднати реконструкцію індивідуальних доль жертв з аналізом організаційної структури Голокосту. Предмети розкривають матеріальний вимір злочину, зокрема механізми системного грабунку майна — від моменту вилучення речей у жертв, їх розподілу до збуту награбованого. Завдяки цьому учасники занять можуть усвідомити системний і чітко регламентований характер винищення, що охоплював не лише фізичне знищення людей, а й повне стирання їхньої присутності в матеріальному та соціальному вимірах.

Описана модель дидактичної роботи тісно пов'язана з основами педагогіки пам'яті, яка наголошує на значенні активної та рефлексивної участі в процесі пізнання минулого. У контексті Музею-меморіалу в Белжеці особливого значення набуває той факт, що саме артефакти перебирають на себе функцію основних носіїв пам'яті.

Їх відповідне використання в музейній освіті формує зв'язок між аудиторією та історією місця, сприяючи як глибшому розумінню подій, так і розвитку інтерпретаційних компетенцій, необхідних для критичного сприйняття минулого.

Як це стало можливим? Виконавці Голокосту в історичній освіті

Наступний модуль фокусується на злочинцях та є органічним продовженням раніше описаної моделі заняття з артефактами та свідченнями. Попередні етапи спрямовували учасників на індивідуалізацію досвіду жертв і рефлексію над матеріальними слідами їхнього життя, натомість далі передбачено складніше в пізнавальному та етичному плані завдання — спроба зрозуміти механізми дій злочинців.

Заняття починається з опрацювання учасниками робочих карток із біографічними довідками членів СС, які працювали у таборі смерті в Белжеці: Крістіана Вірта, Йозефа Обергаузера, Фріца Їрмана та Генріха Глея. Порівняння цих постатей не має на меті їхню індивідуальну персоналізацію, а покликане показати певну біографічну та соціальну модель, яка допоможе досягнути широкий контекст явища участі «звичайних людей» у системі геноциду. Аналіз джерельних матеріалів, що охоплюють як біографічні факти, так і повоєнні свідчення злочинців і свідків, відкриває перед учасниками багатшаровий образ їхніх дій, мотивацій і способів виправдати власні рішення.

Структура занять орієнтована на роботу в групах, завданням яких є опрацювання матеріалу від реконструкції фактографічних знань до смислової рефлексії. Учасники аналізують однакові елементи біографій злочинців, такі як досвід військової служби, належність до державних і партійних структур чи участь в «Акції Т4», яка була важливим етапом підготовки до пізніших винищувальних дій. Потім слухачі аналізують можливі мотиваційні чинники злочинців: від ідеологічної індоктринації, через механізми конформізму і професійної кар'єри, до тиску системи й поступового звикання до насильства.

Важливим елементом роботи є також аналіз мови злочинців і того, як вони описують дійсність. Наведені в джерельних матеріа-

лах висловлювання показують процес дегуманізації жертв, а також стратегії нацистів дистанціюватися від власної відповідальності. Учасники зіставляють ці наративи зі свідченнями очевидців, роблячи таким чином висновки про розбіжності між досвідом жертв і способом його презентації злочинцями.

Підсумковий етап занять присвячений синтезу та рефлексії. Дискусія щодо наведених матеріалів веде до поглибленого розуміння, як функціонувала нацистська система, в якій індивідуальні рішення вписувалися в ширші структури насильства й контролю. Особливу роль тут відіграє спроба інтерпретації тези про соціальну різnorodність злочинців, яка вказує на те, що участь у геноциді не обмежувалася вузькими елітами, а охоплювала представників різних професійних і соціальних груп¹⁶.

Включення оптики злочинців до освітнього процесу є важливим доповненням до рефлексії над долею жертв. Релятивізація їхніх дій, виправдання та нормалізація насильства не є метою. Такий підхід робить можливим більш комплексно зрозуміти Голокост як історичне й суспільне явище. Аналіз біографій злочинців показує, яким чином тоталітарна система могла втягувати окремих людей у машину злочину, використовуючи механізми ідеології, інституційного контролю та поступового дозволу на насильство. Усвідомлення того, що це часто були люди, які раніше функціонували в межах звичайних суспільних структур, ставить перед учасниками занять питання про межі відповідальності, вразливість до маніпуляцій і роль особистості перед тиском ідеології та інституцій.

Від досвіду до відповідальності

Освітній процес у такому розумінні не завершується після того, як людина залишає простір місця пам'яті. Його сутність полягає у тривалій рефлексії, у якій пізнавальний та емоційний досвіди трансформуються у свідоме ставлення до сучасності. Пам'ять про Голокост у такому випадку перестає бути лише знанням про минуле — вона стає точкою відліку для розуміння таких явищ, як виключення, дегуманізація чи системне насильство.

¹⁶ Berger S. Experten der Vernichtung. Das T4-Reinhardt-Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka. Hamburg, 2013. S. 310–345.

У цьому сенсі освітні заходи, які проводять у Музеї-меморіалі в Белжеці, вписуються в ширший проєкт формування відповідальної спільноти пам'яті — спільноти, яка не лише зберігає знання про минуле, а й уміє робити з нього висновки, помічати загрози, реагувати на прояви упереджень і будувати стосунки, основані на повазі. Саме в цій здатності поєднувати пам'ять із відповідальністю виявляється найглибший сенс освіти перед лицем невимовного.

У цьому сенсі освіта в таких місцях не дає готових відповідей — вона радше вчить ставити запитання, які залишаються з нами надовго після того, як ми залишаємо простір пам'яті.

Переклад: Тетяна Коваленко й Олена Руда, експертки з питань публічної та культурної дипломатії Польського інституту в Києві

Zajęcia edukacyjne w Pracowni Naukowo Dydaktycznej Muzeum i Miejsca Pamięci w Bełżcu (MMPB) pt. “Ślady nieobecnych — historia Zagłady zapisana w artefaktach poobozowych” 28.03.2025, fot. PMM (Państwowe Muzeum na Majdanku)

Освітні заняття в науково-дидактичній лабораторії Музею-меморіалу в Белжеці на тему «Сліди тих, кого немає: історія Голокосту, зафіксована в табірних артефактах». 28 березня 2025 року.

Фото: Державний музей у Майданку

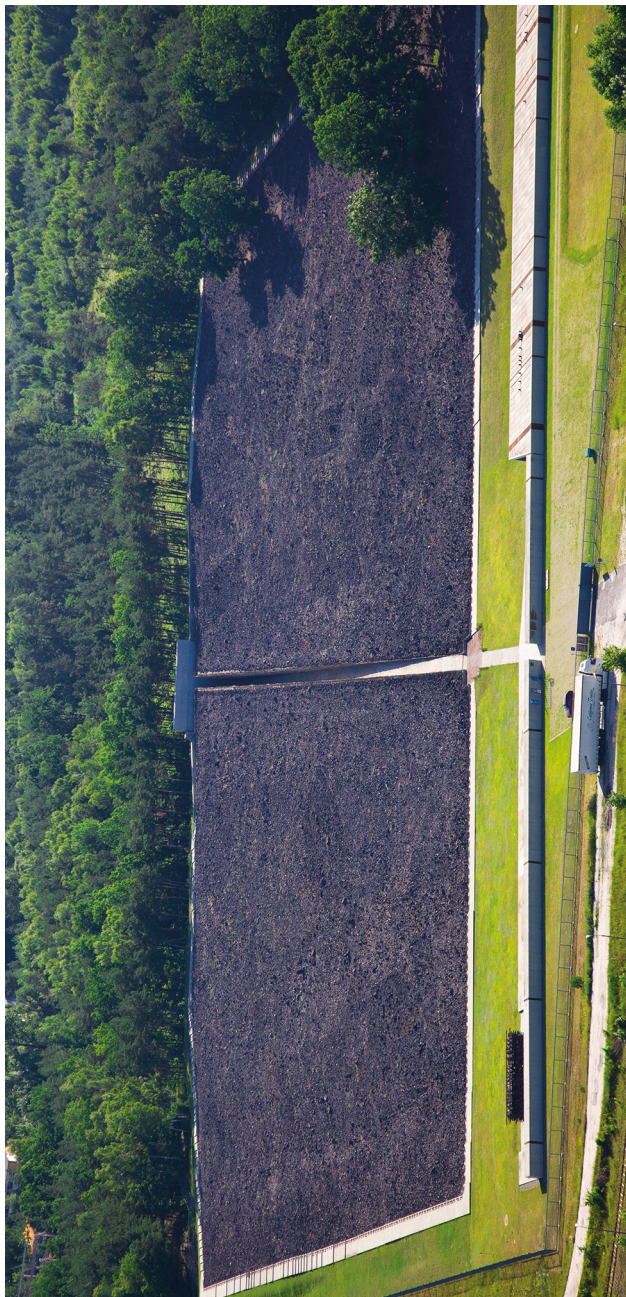
Młodzież podczas zajęć edukacyjnych pt. “Ślady nieobecnych — historia Zagłady zapisana w artefaktach poobozowych” 28.03.2025, MMPB; fot. PMM

Молодь під час освітніх занять на тему «Сліди тих, кого немає: історія Голокосту, зафіксована в табірних артефактах». 28 березня 2025 року, Музей-меморіал у Белжеці. Фото: Державний музей у Майданеку

Część podsumowująca i refleksyjna podczas warsztatów pt. “Ślady nieobecnych — historia Zagłady zapisana w artefaktach poobozowych” 28.03.2025, MMPB; fot. PMM

Підбиття підсумків і рефлексія під час занять на тему «Сліди тих, кого немає: історія Голокосту, зафіксована в табірних артефактах». 28 березня 2025 року, Музей-меморіал у Белжеці. Фото: Державний музей у Майданеку

Музей і Місце Пам'яті в Белжеці — zdjęcie wykopane z balonu, fot. Urząd Gminy w Belżcu
Музей-меморіал у Белжеці — фото, зроблене з повітряної кулі. Фото: Уряд гміни Белжець

Granica Cmentarza — Mogiły w formie płaskorzeźby z odcisniętą za pomocą szyn kolejowych gwiazdą Dawida, fot. MMPB

Межа кладовища-могили у формі барельєфа з відтиснутою за допомогою залізничних рейок зіркою Давида. Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Szczelina — Droga przecinająca teren pochówku ofiar obozu zagłady w Bełżcu, przypominająca rozstępującą się ziemię, fot. MMPB

Дорога-ущелина, що перетинає територію поховання жертв табору смерті в Белжеці та нагадує землю, що розступається. Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Kamienna ściana usytuowana w Niszy Ohel. Wyrzyto na niej cytaty z księgi Hioba: “Ziemia nie kryj mojej krwi, iżby mój krzyk nie ustawał”, fot. MMPB

Кам'яна стіна, розташована в Ніші Огель. На ній викарбувано цитату з Книги Йова: «Не прикрий, земле, крові моєї, і хай місяця не буде для зойку мого». Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Dwie płaszczyzny ścian w Niszy Ohel, na których wyrzyto zostały symboliczne imiona ofiar obozu zagłady w Bełżcu, fot. MMPB

Дві площини стін у Ніші Огель, на яких викарбувано символічні імена жертв табору смерті в Белжеці. Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Szczelina-Droga przecinająca teren pochówku ofiar obozu zagłady w Bełżcu — zdjęcie wykonane nocą, fot. MMPB

Дорога-ущелина, що перетинає територію поховання жертв табору смерті в Белжеці — фото, зроблене вночі. Фото: Музей-меморіал у Белжеці

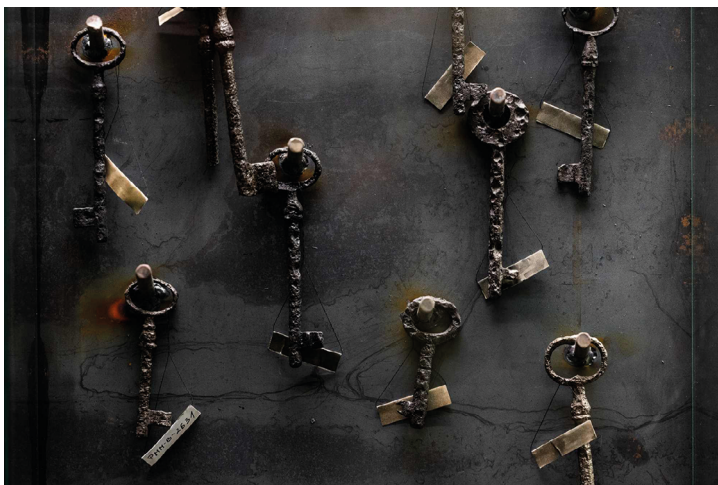
Rzeźba torów kolejowych symbolizująca stopy paleniskowe, na których palono ciała pomordowanych osób, fot. MMPB

Скульптура із залізничних рейок і шпал, що символізує кремацийні багаття, на яких спалювали тіла вбитих людей. Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Wystawa stała w Muzeum i Miejscu Pamięci w Belżcu.
W gablocie znajdują się buty ofiar akcji Reinhardt, fot. MMPB

Постійна експозиція в Музеї-меморіалі в Белжеці. У вітрині — взуття
жертв операції «Райнгард». Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Klucze na wystawie stałej Muzeum i Miejsca Pamięci w Belżcu, fot. MMPB

Ключі в постійній експозиції Музею-меморіалу в Белжеці.
Фото: Музей-меморіал у Белжеці

Szczelina — Droga przecinająca teren pochówku ofiar obozu zagłady w Bełżcu,
fot. MMPB

Дорога-ущелина, що перетинає територію поховання жертв табору смерті
в Белжеці. Фото: Музей-меморіал у Белжеці

ГРОМАДИ Й ПАМ'ЯТЬ:
ПРАКТИКИ КОМЕМОРАЦІЇ

ОПТИМІЗАЦІЯ УМОВ ДІАЛОГУ З МИНУЛИМ: ДИДЖИТАЛ-МУЗЕЙ СОСОНОК

Можна бути категоричною в тому, що за останні роки місто Рівне пройшло значний шлях у дилемі (не)включення Інакших у локальну колективну пам'ять. Років 10-15 тому місцеві політичні еліти, які визначали альфу й омегу змін символічного простору, бачили його, скажу так, всуціль однимірним. Таким, яке виключало будь-які вкраплення в колективне «Ми» Інакшості. Станом на сьогодні євреї, наскільки можу висновувати, вже є помітним складником рівненського колективного образу.

Найяскравіші свідчення цього — орієнтаційні знаки, які вказують на ті чи інші об'єкти, що пов'язані з минувшиною євреїв, а також пам'ятний знак жертвам рівненського гетто. З-поміж найвідоміших символів минулого, які мовчазно оповідають про єврейську громаду міста, — меморіал на місці розстрілів нацистами її представників у листопадові дні 1941 р.

Меморіал в урочищі Сосонки створено в 1990–1991 роках. Його постановня, здавалось би, — не тільки акт історичної справедливості, відмови від досвіду СРСР замовчувати геноциди й Голокост зокрема, а й оптимальний засіб інтеграції спогаду про безневинно убитих у пам'ять рівнян про Другу світову війну. Почасти так воно і є. Це підтверджується збільшенням кількості тих учителів суспільних дисциплін Рівного, які посвячують своїх вихованців у геноцид рівненських євреїв. Проте цей факт не заперечує іншого: простір меморіалу в урочищі Сосонки залишається таким, куди вкрай рідко приходять вшанувати пам'ять загиблих як мешканці Рівного, так і його гості. Одна з причин такого статус-кво — місцезнаходження меморіалу. Він розташований на виїзді з міста, а тому шлях до нього займає чимало часу.

Усвідомлення цього дуалізму — зникнення зведених штучних бар'єрів у пам'ятанні про жертв Голокосту, з одного боку, поодинокі приклади відвідування Сосонок, з іншого, — спонукало ініціативу громадської організації «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”» створити онлайн-музей зазначено-

го місця скорботи. Ця ідея знайшла підтримку німецького фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», який фінансує проєкт.

Очевидно, що створення онлайн-музею сприятиме збереженню пам'яті про тих, хто покоїться в урочищі Сосонки, пізнанню минулого Рівного його сучасними мешканцями. Щодо останнього, забігаючи дещо наперед у своїх міркуваннях, зауважу: експозиція музею розповідає не тільки про злочин нацистів, а й про життєдіяльність єврейської громади Рівного початку ХХ ст.

З різних причин реалізація задуманого «Мнемонікою» — непросте завдання. Передусім тому, що майже не лишилося тих, хто міг би оповісти про події, що сталися в Сосонках (за окремими даними, вжахітті, що відбулося в цьому урочищі, вижили лише 17 осіб). Фактично не збереглися ті речі, які можна було б означити артефактами (про це опосередковано свідчить та частина експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею, що присвячена рокам Другої світової війни і Голокосту зокрема). Бракує світлин. Зрештою, маємо обмаль наукових досліджень про, скажімо, Рівне міжвоєнного періоду, а історіографія геноциду євреїв у цьому місті охоплює незначну кількість імен (наймасштабнішу наукову реконструкцію злочину в Сосонках здійснив американський дослідник Дж. Бердз¹).

Не ставитиму собі за мету згадати всі джерела, які ми використовуємо при створенні диджитал-музею. Це, зрозуміло, архівні документи; ті матеріали й фотодокументи, які представлені на сайтах Яд Вашем, JewishGen; спогади² [4]; періодична преса тощо. Шукаючи оптимальну форму репрезентації матеріалів, які формують експозицію музею, ми не тільки створили текстово-анотаційні матеріали, а й провели знімання простору Сосонки з висоти пташиного польоту, створили 3D-тур, записали кілька подкастів із тими, хто пам'ятає процес створення меморіалу в Сосонках, кілька звукових «доріжок» і аудіофільм тощо. Одне слово, ми намагаємося максимально використати ті можливості, які зроблять онлайн-музей сучасним і цікавим для відвідувачів. Важливим його елементом є врахування потреб людей з особливими потребами. Зокрема, значна частина матеріалів музею супроводжується сурдоперекладом.

¹ Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. Рівне : Волин. обереги, 2017. 168 с.

² Мусман Хая. Місто моє розстріляне / пер. з рос. Д. Аладько. Рівне : Волин. обереги, 2019. 132 с.

Експозиція музею, який ми створюємо, ґрунтується на п'яти ключових темах:

1. Рівне в останні передвоєнні десятиліття (1921–1939 рр.).
2. Євреї в ідеології націонал-соціалізму. Дискримінація євреїв Європи.
3. Голокост у Рівному.
4. Сосонки часів замовчування Голокосту в СРСР.
5. Сосонки: впорядкування простору та створення меморіалу.

Впевнена, назви цих проблемно-тематичних блоків відображають їхній зміст. Тож зосереджу увагу тільки на тих, які, на мій погляд, потребують певних зауваг.

Отже, в третьому тематичному блоці ми розповідаємо не тільки про трагедію, що сталася в Сосонках, а й, коротко, про загибель тих євреїв, які опинилися в гетто Рівного. Згадуємо про події липня 1942 року задля того, щоб дати можливість відвідувачам диджитал-музею усвідомити реалізацію нацистами геноциду євреїв на локальному рівні, вписати його в ширший дискурс — винищення євреїв на теренах України й ширше — Європи.

Розповідь про Голокост у Рівному ґрунтується на різних джерелах. Це не тільки ті документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистський загартників, яка працювала в Рівному після його визволення з-під нацистського панування, а й спогади тих євреїв, яким пощастило вижити в роки Голокосту, сучасників-українців, матеріали судових процесів над окремими нацистами.

У четвертому тематичному блоці ми розповідатимемо відвідувачам музею про перші спроби означити місце розстрілів євреїв Рівного в Сосонках, які здійснено в 1944–1945 рр. Ми згадуємо про зусилля одного із них — офіцера Червоної армії Михайла Балабана, який, повернувшись до рідного міста, в 1947 році ініціював зведення в Сосонках пам'ятника. Зрозуміло, що ці зусилля були марними.

Завдяки зверненням євреїв до влади Рівного у 1953–1956 роках із проханням упорядкувати простір Сосонки³, ми реконструюємо її злочинну байдужість до жертв Голокосту. Ця нехить пам'ятати події, які не так давно відбулися в Рівному, — промовисте відображення курсу місцевої влади на імплантацію сучасникам Другої світової війни «чіпів» безпам'ятства. Курс штучної амнезії, зрозуміло, не рівненського коріння: він реалізовувався в усьому СРСР.

³ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 12. Спр. 73. Арк. 55, 68.

Експозиція музею дасть можливість усвідомити специфіку дій місцевої влади. Її природа визначається встановленням у 1967 році в Сосонках стели, яка інформувала про намір звести тут пам'ятник. Він мав плекати спогад не про євреїв, які загинули в урочищі, а про позбавлених роду-племені радянських громадян. Попри викарбувану на стелі «обітницю», світлина, яку зробив невідомий фотограф майже через десятиліття, в 1976 році, відтворює жахливу реальність: суцільні хащі на місці братських, неозначених могил.

Останній тематичний блок продовжує канву проблеми пам'ять / безпам'ятство. Хронологічно цей кейс охоплює період горбачовської перебудови в СРСР і постання суверенної України. В першій половині 1980-х було проведено благоустрій у Сосонках. У той час територію масових розстрілів розділили навпіл заасфальтованою алеєю, а над могилами встановили 13 пам'ятних стел. Навпроти них розмістили гранітну плиту, що лежала на землі. На ній був такий напис російською мовою: «Тут лежать 17500 дітей, жінок, стариків, позвірячому замучених фашистами 6–7 листопада 1941 року. Світла пам'ять ім. Священна помста радянського солдата настигла катів».

Ми оповідатимемо про перші заходи євреїв Рівного із вшанування пам'яті загиблих у Сосонках, які відбулися в час лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР. Намагання тогочасної єврейської громади спонукати владу до подальшого облаштування простору урочища були марними. Ситуація змінилася в другій половині 1980-х — на початку 1990-х років унаслідок підтримки вимог євреїв українськими національно-демократичними силами Рівного.

Кульмінацією останнього тематичного блоку стане, зрозуміло, відкриття в Сосонках меморіального комплексу. Його створення пройшло два етапи. Попервах, у листопаді 1990 року, в урочищі встановили меморіальний знак. У його епітафії чітко вказано національність осіб, розстріляних нацистами, а у верхній частині меморіального знаку висічено зірку Давида. Заключним акордом створення простору пам'яті в Сосонках стало відкриття в урочищі наприкінці червня 1991 року меморіального комплексу. Він об'єднав як місце, де поховані жертви нацизму, так і новостворений символічний простір. В єдине ціле їх об'єднує майданчик Скорботи.

Наостанок зауважу: відображені в експозиції диджитал-музею перипетії нав'язування рівнянам колективної амнезії та відмова від неї є, на нашу думку, певним новаторством. Адже станом на сьогодні наукові публікації з цієї проблематики можна вважати такими, в яких зроблено тільки перші кроки для осягнення цієї складної проблеми.

СЛОВ'ЯНИ КАРАЇМСЬКОГО ВІРОСПОВІДАННЯ В КРИМУ ПІД ЧАС ШОА: СПЕЦИФІКА КОМЕМОРАЦІЇ¹

Феномен суботників був крайнім, особливо яскравим проявом масової міжкультурної та міжетнічної взаємодії і взаємовпливу, успадкованим радянським суспільством від Російської імперії. Як відомо, юдаїзм не передбачає прозелітизму і розглядається як «національна» релігія євреїв. Однак із раннього Середньовіччя у Криму існували караїми — тюркомовна група, що сповідувала неталмудичний (нерабиністичний) юдаїзм. Затим, наприкінці XVIII ст., у центральних російських губерніях виникають громади «юдействующих» суботників («герів») — переважно російських селян, які приймали талмудичний юдаїзм. У результаті урядових гонінь і добровільних переселень вони розселилися на територіях Кавказу, Поволжя і Сибіру². Наступним етапом цієї парадоксальної культурної «конвергенції» стала поява громад «караїмствующих» з-поміж росіян і українців. Мало того, що самі караїми сприймалися модерними спостерігачами як парадоксальна гібридна група — неєвреї, які сповідували стародавній варіант юдаїзму. У XIX столітті з'явилися ті, хто, не маючи стосунку ні до тюрків-кипчаків, ні до євреїв і юдаїзму, прагнув наслідувати караїмів, переймаючи їхню унікальну релігію, а часто й мову. Дотепер виникають труднощі навіть із тим, як коректно називати цих людей. У науковій і популярній літературі використовують різні терміни — «суботники», «караїми», «караїмствующие», «російські караїми», «караїміти», «суботники-караїми». Всі вони, з різним ступенем успіху, вирішують двоєдине завдання: підкреслити зв'язок цієї спільноти з караїмами і протиставити його іншим субот-

¹ Автор висловлює вдячність Михайлу Тяглому за надання джерела, літератури та консультації, а також анонімним рецензентам *Ab Imperio* за коментарі та рекомендації. Основну частину тез цієї статті було опубліковано в цьому тексті: Радченко Юрій. Нацистская политика в отношении славян караимского вероисповедания в Крыму (1941–1944). *Ab Imperio*. 2023. № 3. С. 77–124.

² Про історію та еволюцію російських суботників див.: Львов Александр. Соха и Пятикижние: русские иудействующие как текстуальное сообщество. Санкт-Петербург, 2011.

никам — герам-талмудистам. Із погляду караїмської галахи також некоректно повністю ідентифікувати цю групу з караїмами. Думаю, що правильніше в цьому випадку говорити про «слов'ян караїмського віросповідання» (далі — СКВ), оскільки серед усіх суботників були і етнічні росіяни, і українці, і козаки³.

Модерні соціальні класифікації не справлялися з концептуалізацією таких гібридних груп. І якщо радянська влада воліла ігнорувати їх існування, бо не вважала релігійну належність значним чинником етнокультурної класифікації, то окупаційний нацистський режим, навпаки, приділяв їм першорядну увагу через свою антисемітську фіксацію. Оскільки караїми були «не зовсім євреями», а СКВ — «не зовсім караїмами», то жорстка расова класифікація нацистів виявлялася у глухому куті. Точніше, претендуючи на об'єктивність «расових характеристик», класифікація демонструвала власну гібридність і довільність змішування культурних, релігійних та фізичних ознак. Цим пояснюється суперечливість політики нацистів, їхніх союзників і колаборантів щодо різних неашкеназьких юдейських груп на підконтрольній їм території Криму та в інших регіонах окупованого СРСР.

Одним із важливих елементів сучасної єврейської ідентичності є пам'ять про Голокост. Багато в чому саме ця пам'ять і різні комеморативні практики остаточно розділили равністів і караїмів. Приклад кримських СКВ у 1920–1940-х рр. свідчить, що їх ідентифікація з караїмами була пластичною. Вони цілком могли схилитися у бік «равністів», намагаючись селитися саме в середовищі євреїв-ашкеназі, а не кримських караїмів. При цьому суботників-караїмів не зупиняли навіть перші ознаки радянських антиєврейських репресій у рамках «боротьби з сіонізмом» або юдаїзмом, тимчасом як репресії проти караїмів радянська влада масово не організувала. Під час Голокосту саме слово «єврей» стало синонімом смертного

³ Українці були і серед герів-суботників. Велвл Чернін особисто зустрічав їх у Криму наприкінці 1970-х років (Чернін Велвл. Еврей-субботники как субэтническая группа: попытка обзора современного состояния. *Евроазиатский еврейский ежегодник* – 5770 (2009/2010). Троицк, 2010. С. 44–59). У середовищі СКВ були люди з Кубані, які себе ідентифікували чи могли ідентифікувати як «козаки» (Белый Олег. Из истории этнических и конфессиональных контактов восточноевропейских караимов и субботников («русских караимов») в XIX — нач. XX вв. *Культурно-цивилизационный диалог и пути гармонизации межэтнических и межконфессиональных отношений в Крыму* / ред. А. И. Айбабин. Симферополь, 2008. С. 255–256).

вируку. Щоправда, 10–20 % усіх радянських суботників-караїмів (50–100 осіб) також загинули у Голокості, здебільшого у Комзетівці та Луначарці. Не можна відкидати, що деякі суботники загинули під час масового знищення ашкеназького і кримчацького населення в листопаді — грудні 1941 року, наприклад ті, хто перебував у змішаних шлюбах із «природними євреями».

У цій публікації ми поговоримо про те, як СКВ і їхні нащадки пригадують Шоа на території Криму.

У кримському селі Ліснівка євреїв-ашкеназі розстріляли в грудні 1941 року, а СКВ вдалося вижити, бо вони довели, що не є єврейською групою. У селі є кілька єврейських місць, які відвідують у певні дати СКВ і їхні нащадки. Зокрема вони приходять до радянського пам'ятника розстріляним євреям, на якому на початку 1990-х мародери відкрили таблицю з написами. За словами місцевих краєзнавців, члени сім'ї з СКВ Пузакових «ходять щороку на цю могилу» і «вшановують пам'ять»⁴. При цьому вони покладають квіти, згідно з християнською традицією, а не камінці, як це прийнято в юдаїзмі. Серед суботників, які відвідували пам'ятник на початку 2010-х, називають Сапункову Любов Мойсіївну⁵. Датою відвідування бути 9 травня, традиційне радянське свято Дня перемоги, і 24 листопада — день розстрілу євреїв Ліснівки за григоріанським календарем. Тобто кримські СКВ не використовували у 1990-ті й 2000-ні роки єврейський календар для відзначення дня загибелі (йорцайту) ліснівських євреїв, що показує рівень їхньої асиміляції і свідчить про відхід від юдейської традиції. Це дуже схоже на ситуацію з кримчаксами, які свій день пам'яті (Т'кун) відзначають найчастіше за григоріанським календарем⁶. Невідомо також, які молитви та ритуали звершували СКВ під час відвідин цього місця.

Важливим аспектом є те, що у Комзетівці та Луначарці — місцях, де СКВ розстріляли у Криму, жодних комеморативних заходів саме щодо жертв із боку ашкеназі та суботників не спостерігалось. У Комзетівці (на відміну від Луначарки) на цвинтарі, куди перепочували розстріляних СКВ, стоїть пам'ятник із таким написом, який не розповідає про специфіку злочину і про те, ким були жертви:

⁴ Приватний архів Михайла Тягло, файл 680078.

⁵ Там само, файл 68077.

⁶ Биньямин Минич. Крымчакская перспектива. URL: <https://www.rabbimnich.org/krymchak-perspective>.

«На загдку про загиблих у Великій Вітчизняній війні. 13.03.1942 р.
Мещеряков Р. І.
Мещерякова А. І.
Мещеряков Д. І.
Шапошнікова А. І.
Шапошнікова
Редько С. І.»⁷.

На фото початку 2010-х зображено вінок зі штучних квітів на цій могилі, тож, імовірно, якісь групи людей ходили на це місце у невідомі дати і вшановували вбитих у рамках радянських традицій. Для багатьох СКВ і їхніх нащадків такі комеморативні практики залишаються невідомими. Наприклад, Дмитро Редько, родичів якого розстріляли в Коместівці, повідомляв таке: «Мені про це (про комеморативні практики. — Ю. Р.) нічого не відомо, тільки розмови чув... то були радянські часи, тоді будь-які “єврейські теми” намагалися уникати»⁸.

У Ліснівці караїмський клір в особі газана Давида (Віктора) Тіріякі разом із нащадками СКВ і місцевою окупаційною адміністрацією проводив у 2022 році ритуали, присвячені «пам'яті слов'ян караїмського віросповідання»⁹. При цьому на офіційному сайті релігійної організації караїмів Криму наголошується, що цей захід було присвячено очищенню двох недоглянутих цвинтарів (єврейського та караїмського):

«У вівторок, 9 серпня, у селі Ліснівка Сакського району Республіки Крим відбувся захід, присвячений пам'яті слов'ян караїмського віросповідання.

На старому покинутому цвинтарі зібралися караїми з Ліснівки (ст. назви — Горопашник, колгосп ім. Сталіна), Вересаєво (ст. назва — Комзетівка), Євпаторії, а також представники місцевої адміністрації.

Кладовище розташоване на околиці села у низині. У повоєнний час на височині поблизу поховань було збудовано корівник, з якого всі нечистоти вимивалися на територію цвинтаря. За багато років очищення корівника більшість могил разом із надмогильними

⁷ Фото з приватного архіву Михайла Тяглого.

⁸ Лист Дмитра Редька від 19 вересня 2023 року.

⁹ «Во вторник, 9 августа в селе Лесновка Сакского района Республики Крым состоялось мероприятие, посвященное памяти славян караимского вероисповедания». URL: <http://karaimspiritual.org/news/poseshchenie-kldbishcha-karaimov-slavyan/>.

пам'ятниками зникли під шаром гною та бруду. Нині вільна від слідів поховань територія цвинтаря — це не розділова смуга між караїмським і єврейським секторами, а зона прихованих від очей поховань. Написи на могильних каменях важко прочитати, але дещо вдалося з'ясувати.

Так, на караїмській частині трапляються поховання з 1943 до 1961 року, на єврейській частині було поховання 1952»¹⁰.

Наголошувалося, що головними ініціаторами заходу та популяризаторами були саме СКВ. Наприклад, їхня представниця Марія Єршова виступила навіть із лекцією, але невідомо, чи повідомляла вона про розстріли суботників у Криму в період нацистської окупації:

«Ініціатором цієї зустрічі стала Єршова Марія Василівна. Вона ж задалегідь найняла робітників, які очистили всю територію цвинтаря від бур'яну, відновили та побілили кам'яні надгробки, пофарбували металеві огорожі могил. Розуміння, підтримку та допомогу ініціативі М. В. Єршової постійно надавала голова Ліснівської сільської ради — голова адміністрації Ліснівського сільського поселення Сакського району Республіки Крим Шкрєбко Римма Вікторівна.

З інформацією про слов'ян караїмського віросповідання виступили М. В. Єршова та керівник релігійної організації “Караїмська релігійна громада” хаджі Давид Тіріякі. Він подякував Р. В. Шкрєбко за надану допомогу, передав набір листівок “Караїмські кенаси Євпаторії” і запросив відвідати цей унікальний об'єкт»¹¹.

Показовим було те, що на завершення заходу було прочитано спільну «поминальну молитву»¹². Цікаво, що, за словами Давида Тіріякі, це була «спільна поминальна молитва російською мовою з молитовника “Голос Якова”, видання 1910 року, Вільна», і «прив'язки до певної дати не було, проведення заходу переносилося кілька разів, оскільки доводилося шукати більш сумлінних працівників»¹³. Тобто караїмське духовенство, читаючи на згядку про СКВ молитву, визнавало їх повноцінними караїмами. З іншого боку, цей захід не було приурочено до якогось традиційного відвідування кладовищ караїмами, наприклад 10 Ава.

¹⁰ «Во вторник, 9 августа в селе Лесновка Сакского района Республики Крым состоялось мероприятие, посвященное памяти славян караимского вероисповедания». URL: <http://karaimspiritual.org/news/poseshchenie-kldbishcha-karaimov-slavyan/>.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Лист Давида Тіріякі від 12 вересня 2023 року.

У середовищі кримських караїмів і їхніх нащадків існує свій специфічний наратив про розстріли їхніх єдиновірців з-поміж СКВ. У його рамках можуть плутати місце, де СКВ розстріляли (Комзетівку), і місце, де їх урятував «дід Караман» (Ліснівка). При цьому критерієм «неєврейськості» виступає не лише свідчення караїмського релігійного лідера, а й «аналізи крові», які німці проводили для уточнення «расового походження»:

«У зв'язку з доносами не можна не згадати про одну із драматичних подій періоду окупації Криму. Восени 1942 року німці виявили “цікавість” до невеликої групи караїмів, які проживали в кримському селі Комзетівка (нині Вересаєво Сакського району). Цей інтерес був спровокований доносом (підставою послужили старозавітні імена та по батькові). Пішли арешти, але подальший розгляд поставив окупантів у глухий кут. З'ясувалося, що вони заарештували російських караїмів. У колгоспі ім. Й. Сталіна у довоєнний період працювали близько 50 російських караїмів. Караїмські сім'ї мали прізвища: Шишляннікови, Голосови, Овчиннікови, Сапункови... Всі вони були родом із Поволжя, розкуркулені і заслані на північ в роки колективізації. Після заслання оселилися в Криму. У виборі місця проживання не на останньому місці були міркування, що будуть поблизу єдиновірців. У довоєнний період вони були знайомі з єваторійськими караїмами, серед яких особливо поважали Карамана. Кара-Кумиш Марк Мойсейович повною мірою відповідав своєму прізвищу (у перекладі з караїмської Караман — богатир, безстрашна людина). Як згадувала влітку 1938 р. (мабуть, ідеться про 1948 рік. — Ю. Р.) Діна Данилівна Сапункова, безпосередня учасниця описуваних подій, усі заарештовані були, переважно, жінки, люди похилого віку і діти, оскільки більшість чоловіків призовного віку перебувала на фронті. ...Заарештовані заявили, що вони за національністю — росіяни, віросповідання караїмського, але мови караїмської не знають. Німці брали аналізи крові, допитували окремо. Потім приїхав Караман, довго спілкувався з німцями і залишався в селі доти, доки всі караїми з Комзетівки не були звільнені. Збереглася післявоєнна фотографія, на якій зображений Кара-Кумиш разом із російськими караїмами колгоспу ім. І. Сталіна»¹⁴.

¹⁴ Кропотов Владимир. Крымские караимы на оккупированных территориях в годы Второй мировой и Великой Отечественной войн. Краткий очерк. URL: <https://karai.crimea.ru/949-krymskie-karaimy-na-okkupirovannykh-territoriyax-v-gody-vtoroj-mirovoj-i-velikoj-otechestvennoj-vojn.html?ysclid=1h7k1fgmkr162530836>.

У деяких ситуаціях сучасні кримські караїмські лідери заперечують сам факт розстрілу суботників під час нацистської окупації, як це робить, наприклад, Тіріякі: «Мені невідомі розстріли слов'ян караїмського віросповідання за національним чи релігійним принципом»¹⁵.

Подібні підходи перейшли до наративу СКВ, які проживали в Криму. Наприклад, уже згадана Марія Єршова заперечувала факт розстрілу суботників у Луначарці:

«О[твет]: А вот потверждение лежит вот эта все караимское общество. Еще тагда немцы, кагда хатели расстрелять в Луначарке, всех вот этих сагнали нас, патом эта самае. А он ездил Евпаторию, где стоял немецкий штаб, и он и начал даказал што, хто такие караимы. И тагда они атпустили всех.

В[опрос]: А, вот в Луначарке это было, да?

О: Эта в Луначарке, кагда сагнали всех, хатели расстреливать караимав.

В: А Луначарка это не далеко здесь?

О: Эта туда вот Шелкавичнае.

В: Эта Луначарка?

О: Да. То Луначарка.

В: Понятно.

О: И эта всех атпустили. И эта все астались.

В: А вы слышали, что в Луначарке все таки кого-то расстреляли, да? Там...

О: Па-моему караимав не расстреляли. Эта евреев расстреливали всех. Даже у нас здесь вот эта самае, всех евреев, я даже уча... эта, видела, как евреев расстреливали, а караимав ни аднаво не тронули. У нас даже, эта, немцы стояли. Вот после таво как он побывал в Евпатории у немцев»¹⁶.

Пам'ять про переслідування СКВ у Криму відображається у комеморативних практиках, пов'язаних із Кумиш-Караманом. При цьому згадуються лише випадки порятунку СКВ, а не розстрілу. Наприклад, на сайті «Духовного Управління караїмів Республіки Крим» у січні 2023 року була така інформація:

«21 січня караїми Євпаторії згадали Марка Мойсейовича Кумиш-Кара на прізвисько “Караман” (богатир).

¹⁵ Лист Давида Тіріякі від 12 вересня 2023 року.

¹⁶ Марія Єремівна Єршова 1937 року народження. URL: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.633.0086_trs_ua.pdf.

Народившись у Євпаторії у 1864 році, Марк Мойсейович прожив все життя у рідному місті. Бувши вихідцем із бідної сім'ї, Марк Мойсейович був патріотом свого нечисленного народу, добре знав віру та звичаї караїмів, рідну мову і все те, що надавало їм своєрідності та неповторності.

...

У 1919 році разом із євпаторійцем Чавкою Мойсеєм Марковичем він допоміг караїмському Гахаму Сераю Марковичу Шапшалу таємно покинути Крим, в якому йому загрожувала смертельна небезпека.

Після січневого десанту в Євпаторії у січні 1942 року у своєму будинку Караман ховав радянських моряків.

У березні 1942 року у дворі мідрашу в Євпаторії він відкрив благодійну їдальню для сиріт та бідних караїмів, за його участю було відремонтовано Малу кенасу та відкрито караїмський музей у Великій кенасі.

Влітку 1942 року він своїм втручанням врятував від розстрілу десятки слов'ян караїмського віросповідання, які за доносом були заарештовані як євреї, що приховали свою національність (одна з врятованих жінок, яка нині живе, Шишляннікова Катерина Мойсіївна, передала 21 січня в пам'ять про «діда Карамана» велику пожертву).

Під час окупації Євпаторії Марк Мойсейович був старостою караїмської громади.

У травні 1949 року, будучи 85-річним старцем, здійснив поїздку до Литви, де у Вільнюсі зустрівся із Сераєм Марковичем Шапшалом. На згадку про цю зустріч збереглися постановочне фото Карамана з атрибутами Гахама, зроблене у будинку Серая Марковича.

У рік 60-річчя заснування ним благодійної їдальні, кафе караїмської національної кухні назвали «Караман»¹⁷.

Для сучасних кримських караїмів важливим є також те, що СКВ вдячні Караману за його допомогу та фінансово підтримали реконструкцію його надгробка:

«Єршова Марія Василівна зі слов'ян караїмського віросповідання власним коштом відновила надгробок Кумиш-Кара Марка Мойсейовича (Карамана), похованого на караїмському цвинтарі

¹⁷ 21 січня караїми Євпаторії згадали Марка Мойсейовича Кумиш-Кара на прізвисько «Караман» (богатир). URL: <http://karaimspiritual.org/news/pamyatikaramana/>.

Євпаторії в 1953 році. Простий кам'яний надгробок було зруйновано вандалами у 80-х роках минулого століття.

Тремтливе ставлення до імені Карамана слов'яни караїмського віросповідання зберігають на згадку про його безстрашні та самозабутні дії з порятунку їхньої громади від знищення фашистами у 1942 році»¹⁸.

Підбиваючи певні висновки, можна зазначити, що галахічний статус СКВ як караїмів був і залишається досі сумнівним. Для нацистської і радянської влади ці люди категорично не вписувалися у прийняті соціальні рамки. Більшовики заперечували релігійний чинник і сприймали суспільство з класового погляду, просуваючи принцип модерної національної власності. У 1920–1930-ті роки вони заохочували розвиток ідишистської світської культури, в якій не було місця суботникам як релігійним російсько- та україномовним людям. Для світських радянських євреїв вони були «дивними росіянами», які «сповідали суботу». Нацисти дивилися на світ крізь призму своєї расової теорії, яка, попри наукоподібність, величезною мірою спиралася на домодерний релігійний підхід до визначення єврейськості. Тому питання про долю кримських суботників і подібних їм груп залишалось відкритим і залежало від різних факторів, описаних вище. Двозначність становища караїмів у роки війни проявляється і в сучасних комеморативних практиках. Самі СКВ найчастіше не пам'ятають розстріляних членів своєї громади. Мабуть, залишками «загальноєврейської» ідентичності для СКВ можна пояснити відвідування ними могил жертв Шоа в Криму. Нащадки суботників здебільшого відвідують могили розстріляних ашкеназі або єврейські та караїмські цвинтарі, дотримуючись світських ритуалів лише з легким нальотом караїмських релігійних практик. При цьому слід пам'ятати, що більшість СКВ та їхніх нащадків відійшли від релігійної традиції і практикують дуже слабкою мірою «народний караїмізм».

¹⁸ Єршова Марія Василівна зі слов'ян караїмського віросповідання власним коштом відновила надгробок Кумиш-Кара Марка Мойсейовича (Карамана), похованого на караїмському цвинтарі Євпаторії в 1953 році. URL: <http://karaimspiritual.org/news/vosstanovlenie-nadg>.

**ВИЩА ОСВІТА:
НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ І НОВІ МОЖЛИВОСТІ**

ЦИФРОВА МАПА «ГЕТТО У ЛЬВОВІ: ПРОСТІР І ПОВСЯКДЕННЯ»: РЕФЛЕКСІЇ ЩОДО ДОСЛІДНИЦЬКОГО І НАВЧАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Інтерактивний проєкт «Гетто у Львові: простір і повсякдення»¹ здійснювала група студентів Українського католицького університету, де діє програма єврейських студій, спільно з командою платформи «Інтерактивний Львів» Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові. Ідея проєкту з'явилася під час викладання курсу «Економічна історія Голокосту», який розробила на стажуванні від Музею Голокосту США у Вашингтоні USHMM доцентка УКУ Владислава Москалець. Курс було присвячено економічним аспектам історії Голокосту в довшій тривалості, зокрема економічному націоналізму та обмеженням міжвоєнного часу, експропріації єврейського майна, примусовій праці, повсякденню гетто та післявоєнній реституції. Серед студентів третього і четвертого курсів історичної програми УКУ частина зголосилася працювати над окремим дослідницьким проєктом, присвяченим львівському гетто.

В Українському католицькому університеті проєкт відбувався в рамках суспільно-орієнтованого навчання. За такого підходу залучають студентів певного курсу до праці над реальними проєктами у громадах, спільно з іншими інституціями. Студенти при цьому отримують реальний робочий досвід, а університети долучаються до суспільної місії служіння².

Рішення про дизайн проєкту приймали, зважаючи на потреби Центру міської історії³ та проєкту «Інтерактивний Львів»⁴. Цифрова платформа «Інтерактивний Львів» є інтерактивною енциклопедією історії Львова, що містить інформацію про окремі будівлі, ін-

¹ Гетто у Львові: простір та повсякдення. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/lviv-ghetto-everyday-life/>.

² Маркіян-Любарт Кирчів. Методологія для соціальних змін: п'ять років суспільно орієнтованого навчання в УКУ. URL: <https://ucu.edu.ua/news/metodologiya-dlya-sotsialnyh-zmin-p-yat-rokiv-suspilno-oriyentovanogo-navchannya-v-uku/>

³ Центр міської історії. URL: <https://www.lvivcenter.org/>.

⁴ Інтерактивний Львів. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/about/>.

ституції, людей, а кожна стаття прив'язана до окремого пункту на мапі. Платформа існує з 2007 року, і зараз там є приблизно 1500 статей. Часто статті об'єднані у ширші узагальнювальні тексти, які є сторінками або парасольковими текстами до певної теми. Історії єврейської громади та зокрема Голокосту було присвячено досить багато текстів, частину яких розробили у 2018–2019 роках в рамках проєкту ReHerit для путівника «Складні сторінки спільної історії: розповідаючи про Другу світову війну у Львові»⁵. Ці статті стосувалися повсякдення у львівському гетто, способів порятунку, Янівського концтабору та інших місць примусової праці. Саме тому основною потребою платформи «Інтерактивний Львів» Центру міської історії було створення тексту про історію гетто у Львові, який би міг узагальнити та об'єднати уже наявні матеріали і створити інтерактивну цифрову карту.

До участі у створенні карти зголосилися семеро студентів під керівництвом викладачки Владислави Москалець. Зважаючи на наявні матеріали, а також первинні і вторинні джерела, було вирішено поділити наратив на сім частин. Анастасія Монгольд займалася окресленням меж гетто та поясненням того, як ці межі змінювалися протягом 1941–1942 років. Андре Колеша працював над дослідженням про самоврядування в гетто, зокрема про історію юденрату і його вплив на організацію повсякдення в гетто. Діана Ярмус досліджувала на прикладі транспорту і способів пересування те, як гетто було пов'язане з іншими частинами Львова та Янівським концтабором. Юлія Писклинець працювала над розділом про місця примусової праці у Львові, до яких ув'язнені в гетто виходили щодня. Вікторія Логвинчук дослідила місця торгівлі та обміну, як у самому гетто, так і поза його межами, і аналізувала, як це формувало стосунки з неєврейськими мешканцями Львова. Каміла Чернецова писала про соціальну інфраструктуру у гетто, наприклад шпиталі і публічні лазні. Ліліана Москалюк дослідила місця переховування у гетто і поза ним.

Керівниця «Інтерактивного Львова» Роксоляна Головата і дослідник Владислав Муравський навчили студентів працювати з цифровими шарами віртуальної мапи. Кожен і кожна зі студентів

⁵ Програма для гідів «Складні сторінки спільної історії: розповідаючи про Другу світову війну у Львові». URL: <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2019/08/Complex-History-Telling-About-The-Second-World-War-in-Lviv-1.pdf>.

мали приділені окремі частки мапи, а згодом Роксоляна і Владислав об'єднали все разом на ресурсі «Інтерактивного Львова». Для мапування меж гетто були використані уже наявні в Центрі міської історії мапи, які підготував історик Тарас Мартиненко.

Джерелами, з якими команда працювала, окрім текстів проекту ReHerit стали в основному его-документи, що стосувалися львівського гетто. Серед них варто відзначити спогади рабина Давида Кахане «Щоденник львівського гетто»⁶, спогади Яніни Гешелес «Очима дванадцятирічної дівчинки»⁷, щоденник професора Мавриція Аллерганда, об'єднаний зі спогадами його внука Лешека Аллерганда, — «*Zapiski z Tamtego Świata. Zagłada we Lwowie w Dzienniku Profesora i Wspomnieniach Jego Wnuka*»⁸, а також спогади Кристини Хігер «Дівчина в зеленому светрику»⁹. Важливими стали візуальні матеріали. Хоча фотографії з львівського гетто невідомі, але малюнки, наприклад художниці Софії Кальські, є цінним джерелом, що віддзеркалює досвід людей, які перебували у гетто. З наукової літератури особливо цінними для розуміння повсякдення гетто і його зв'язку з рештою міста були стаття дослідниці Наталі Алексун про торгівлю і бартер у львівському гетто¹⁰ і праця історика Юрія Скіри про порятунок євреїв на взуттєвій фабриці «Солід»¹¹.

Окрім візуалізації та узагальнення інформації про гетто, проект дав змогу зачепити нові дослідницькі запитання. Одним із таких була пов'язаність мешканців гетто з рештою міста. Хоча значна частина не могла покидати території, рух між гетто і містом відбувався: робітники виходили зранку до місць праці і поверталися ввечері. Трамвайні платформи з в'язнями гетто їхали через центр міста, і навіть збереглися їхні фотографії. Люди виходили з гетто неофіційно, щоб виміняти речі на їжу, втекти або знайти

⁶ Кахане Давид. Щоденник львівського гетто. Київ : Дух і Літера, 2009.

⁷ Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки. Київ : Дух і Літера, 2011.

⁸ Allerhand Maurycy, Allerhand Leszek. Zapiski z Tamtego Świata. Zagłada we Lwowie w Dzienniku Profesora i Wspomnieniach Jego Wnuka. Kraków : Instytut Allerhanda. Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2011.

⁹ Chiger Kristina, Paisner Daniel. Dziewczynka w zielonym sweterku. Warszawa : PWN SA, 2021.

¹⁰ Aleksun Natalia. Food, money and barter in the Lvov Ghetto, Eastern Galicia. *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II* / eds. T. Tönsmeier, P. Haslinger, A. Laba. Palgrave Macmillan, 2018.

¹¹ Скіра Юрій. Солід. Взуттєва фабрика життя. Львів : Човен, 2023.

схованку за його межами. Це змушує ставити запитання про те, наскільки неєврейські мешканці Львова помічали те, що відбувалося зовсім поруч.

Перед публікацією текст обговорювали на внутрішньому семінарі «Інтерактивного Львова», де він отримав низку коментарів і запитань, після чого відбулася фінальна редакція. Готовий текст було опубліковано українською та англійською мовами. Він привернув увагу читачів, і команда декілька разів його презентувала. Зокрема 12 жовтня 2025 року Владислава Москалець зробила презентацію на семінарі для вчителів історії ім. Роберта Кувалека «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі» у Львові, а 30 січня 2026 року Владислава Москалець і Роксоляна Головата представили роботу на Digital Forum Jour Fixe Європейської асоціації єврейських студій (Eajs)¹². Також дослідник Мануель Ферез взяв інтерв'ю у Владислави Москалець для свого блогу і опублікував його іспанською мовою¹³. Окрім того, в результаті проекту з'явилася англomовна публікація «Teaching and Commemorating the History of the Ghetto Through Digital Mapping» на сайті їдишського часопису *In Geveb*¹⁴.

Проект «Гетто у Львові: простір і повсякдення» з'явився як суспільно-орієнтований проєкт і частина навчального курсу. Його публічний вимір дає можливість вийти за академічні межі і стати інформативним та верифікованим джерелом для всіх зацікавлених. Разом з тим, завдяки широкій джерельній базі та інтерактивній компоненті його можна застосовувати у викладанні історії Голокосту та історії міст.

¹² <https://www.eurojewishstudies.org/homepage-announcements/eajs-digital-forum-jour-fixe-early-2026/>.

¹³ El gueto de Lviv: Espacio y vida cotidiana judía en Ucrania. URL: <https://manuelferez.com/el-gueto-de-lviv-espacio-y-vida-cotidiana-judia-en-ucrania/>.

¹⁴ Moskalets Vladyslava. Teaching and Commemorating the History of the Ghetto Through Digital Mapping. URL: <https://ingeveb.org/pedagogy/teaching-and-commemorating-the-history-of-the-ghetto-through-digital-mapping>.

ДОВІДКОВІ, ПОШУКОВІ Й ДЖЕРЕЛЬНІ РЕСУРСИ ЯК
ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ
(З НАГОДИ ЗАПУСКУ ПРОЄКТУ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ БАЗИ
«ЄВРЕЙСЬКІ СТУДІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ»)

Падіння СРСР 1991 року уможливило «реабілітацію» цілих галузей гуманітарного знання, які десятиліттями лишалися майже або цілком закритими для дослідників. Одним із найяскравіших прикладів стало відродження єврейських студій (юдаїки) і, зокрема, формування студій Голокосту як легітимної академічної дисципліни. Упродовж 35 років українські науковці сформували колосальний масив матеріалів, що охоплює дослідження Катастрофи в рамках різних гуманітарних і соціальних наук: історії, літературо-і мистецтвознавства, філософії тощо. Проте сьогодні перед ними і (що не менш важливо) перед викладачами ЗВО й викладачами шкіл стоїть ще один виклик: як зорієнтуватися в цьому інформаційному масиві?

Відповіддю на цей запит став проєкт Української асоціації юдаїки (у партнерстві з ЮНЕСКО й за фінансової підтримки ЄС). Він має на меті створити цілісну бібліографічну базу «Єврейські студії в незалежній Україні». Цей ресурс покликаний стати одним із ключових інструментів для науковців, аспірантів, викладачів ЗВО, учителів шкіл, а також працівників і активістів організацій неформальної освіти, які працюють із проблемами, пов'язаними з юдаїкою.

Проблема, з якою стикаються сучасні історики Голокосту, полягає в надзвичайній розпорошеності публікацій. Доробок українських науковців і краєзнавців представлено в різних, часто важкодоступних форматах: від фундаментальних монографій до неопублікованих дисертацій, які лише частково представлено в Національному репозитарії академічних текстів (НРАТ), від статей у профільних журналах до тез у малотиражних збірниках матеріалів регіональних конференцій (у «доінтернетну» добу останні, на жаль, часто залишалися доступними лише для вузького кола доповідачів). Чимало цінних праць, виданих у 1990-х роках у невеликих

містах або крихітним накладом, залишилися фактично «невидимими» для академічної спільноти.

Водночас саме ці забуті чи півзабуті студії часто містять унікальні дані з регіональних і родинних архівів або результати польових досліджень, проведених тоді, коли ще були живими очевидці трагедії. Створення бази дозволить повернути ці матеріали до наукового обігу завдяки зручному пошуку за кількома полями (зокрема за ключовими словами, діапазоном років і місцем видання).

Саме на початку 1990-х років відбувався процес накопичення фактичних даних. У ці роки історики (не лише власне дослідники, а і краєзнавці) використовували різні, іноді несподівані майданчики для публікацій. Крім згаданих вище збірників матеріалів конференцій вони часто оприлюднювали результати своєї праці в місцевій пресі, зокрема в органах єврейських громад. Хоч у більшості випадків такі матеріали неминуче опиняються за межами фокусу бази як академічного проекту, до неї доцільно включити окремі публікації такого типу. Основним критерієм для цього буде наявність наукової новизни (введення в науковий обіг нових даних) і відсутність інформації про подальшу розробку теми тим самим дослідником.

Лише пізніше, у 2000-х роках, було створено спеціалізовані періодичні видання з історії Голокосту — «Голокост і сучасність» і «Проблеми історії Голокосту: український вимір» (останній спершу під назвою «Проблеми Холокоста»). Одночасно відбувалася інституціоналізація періодичних видань із юдаїки в цілому (як наукових, як-от «Judaica Ukrainica», так і літературно-публіцистичних, передусім «Ступець»), які серед іншого друкували і надалі друкують джерельні публікації й дослідження з тематики Катастрофи. Під час роботи над базою до неї буде включено описи вміщених у них матеріалів. Ясна річ, база також охоплюватиме монографії і збірники (як оригінальні, так і перекладні), що побачили світло в рамках видавничих і дослідницьких проектів Українського центру вивчення історії Голокосту, Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та інших освітніх і наукових ініціатив. Основний критерій — факт оприлюднення конкретного видання на території України після 1991 року і його відповідність тематичному фокусу бази.

Епіцентром єврейської історії в Україні завжди були малі міста — штетли. Багато цінних праць і джерельних публікацій із

локальної історії Шоа вийшли друком у збірниках місцевих музеїв у містах, що в минулому були єврейськими містечками. Часто такі публікації мали наклад у 50–100 примірників. У 1990-х роках обов'язкові примірники таких книжок часто не потрапляли до центральних книгозбірень. Включення таких видань до бази дозволить подолати зосередженість лише на великих наукових центрах, як-от Київ, Одеса, Харків чи Львів. Це може суттєво змінити «оптику» майбутніх досліджень, знову роблячи видимими знахідки регіональних істориків, які працювали з фондами місцевих архівів і бібліотек, проводили інтерв'ю з тими, хто вижив, та очевидцями.

Поза тим, база «Єврейські студії в незалежній Україні» згідно з задумом команди проєкту також охоплюватиме «нетрадиційні» для академічних бібліографій матеріали:

1. **Каталоги й буклети виставок.** Передмови до таких публікацій часто пишуть провідні фахівці, тож за рівнем вони не поступаються статтям в академічних журналах і, крім того, фактично є джерелом, що засвідчує факт проведення конкретної виставки і представлений на ній контент.
2. **Науково-популярна есеїстика.** Юдаїка в Україні ніколи не була суто «кабінетною» наукою; вона завжди балансувала між академізмом і публічною дискусією. З огляду на це, база охопить спецвипуски таких журналів, як «І» або «Антиквар», а також статті (часто полемічні) в часописі «Критика», які суттєво вплинули на розвиток вивчення єврейської проблематики і студій генцидів у цілому та дослідження Голокосту зокрема.
3. **Навчально-методичні видання.** Програми спецкурсів, видані окремими брошурами, є цінним документом про те, як формувалося викладання єврейської історії в українських університетах.
4. **Мультимедіа й онлайн-ресурси.** У XXI столітті відеозаписи публічних лекцій і інтерв'ю, сайти онлайн-виставок тощо є повноцінними інтелектуальними продуктами. База за можливості фіксуватиме окремі зразки таких матеріалів, оскільки вони мають велику навчальну цінність.

Для того щоб ресурс був максимально функціональним, розробники відмовилися від надто лаконічного опису, властивого паперовим довідникам. Кожна позиція міститиме розширені метадані. Крім традиційних полів (автор(и), назва, місце видання, видавництво, рік тощо), довідки охоплюватимуть відомості про:

- тип видання: чітка класифікація (монографія, дисертація, стаття, каталог тощо);
- мову оригіналу (окреме поле в описі перекладних публікацій);
- місця збереження: за можливості база вказуватиме, у фондах якої саме бібліотеки (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Одеська національна наукова бібліотека та ін.) зафіксовано примірники описаного видання.

Останній пункт є критично важливим для рідкісних регіональних публікацій.

Створення бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні» — це спроба дати комплексний зріз інтелектуального доробку в галузі юдаїки за 35 років, що минули з 1991 року. Цей ресурс стане своєрідним «навігатором» для дослідників єврейських студій, зокрема істориків Голокосту, а також освітян. Він представить цілісну картину: від перших кроків «євреснавства» на початку 1990-х до сучасних мультимедійних проєктів. Вихід за межі «канонічного» підходу до бібліографій як реєстрів лише «традиційних видань» і «найважливіших публікацій», увага до регіональних публікацій і цифрових джерел дозволять повернути в науковий обіг незаслужено забуті праці й полегшить інтеграцію українського наукового продукту у глобальний інформаційний простір.

Публікацію підготовлено в рамках партнерського проєкту з UNESCO Ukraine за фінансової підтримки Європейського Союзу. Її зміст є виключною відповідальністю ГО «Українська асоціація юдаїки» і не обов'язково відображає позицію ЮНЕСКО і Європейського Союзу.

**МІЖОРГАНІЗАЦІЙНА СПІВПРАЦЯ В РОЗВИТКУ
АКАДЕМІЧНОЇ ОСВІТИ З ЮДАЇКИ
(НА ПРИКЛАДІ СЕРТИФІКАТНОЇ ПРОГРАМИ З ЮДАЇКИ,
СІОНІСТСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ УКРАЇНИ, СТУДІЇ «ДІЄ-СЛОВО»)**

Єврейська історія та культура в українському контексті потребують одночасно трьох речей: легітимності (хто говорить і чому це важливо), доступності (як це донести до широкої аудиторії) та глибини (що саме і на якому рівні викладати).

Головна мета такого об'єднання зусиль трьох організацій — Сіоністської федерації України, медіастудії «Діє-Слово» та Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки — якнайширше та всеохопно забезпечити освітній процес у вивченні єврейської історії і культури на українських теренах, сформувати стійку академічну спільноту дослідників, популяризувати єврейську культурну спадщину в широкому суспільному просторі та утвердити цю тему як невід'ємну і органічну частину української гуманітарної науки і культурної пам'яті.

Цільова аудиторія

Об'єднання зусиль цих трьох організацій орієнтоване на широке та різноманітне коло учасників, а саме це:

- студенти та аспіранти гуманітарних спеціальностей, які прагнуть поглибити свої знання з єврейської історії, культури та релігії в академічному форматі, викладачі та науковці, зацікавлені у міждисциплінарних дослідженнях і розширенні власної експертизи у сфері юдаїки;
- освітяни, які працюють із темою єврейської спадщини в школах, музеях, культурних центрах та громадських організаціях;
- представники єврейських громад України, для яких вивчення власної історії та культури є питанням ідентичності та збереження пам'яті;

- всі ті, хто, незалежно від віку та спеціальності, цікавиться єврейською культурною спадщиною як частиною спільної української історії.

Але спочатку про кожну з організацій та їхню окрему непросту історію.

Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки

Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки (далі — Програма) працює під егідою Інституту сходознавства ім. Агагангела Кримського НАН України. Сертифікатна програма являє собою дворічну академічну освітню програму з юдаїки у форматі онлайн. Програма працює понад 15 років, але починаючи з 2020 року зазнала значних організаційних змін. Було відкрито понад 15 нових предметів, залучено нових фахових викладачів, переосмислено принципи роботи з студентами та випускниками програми.

Програма надає студентам базові знання в галузі юдаїки в обсязі, що відповідає програмі *minor* (додаткової спеціалізації) першого академічного ступеня (бакалавр). Вона дає змогу спеціалізуватися в цій сфері для продовження академічної освіти або працевлаштуватися в галузях, пов'язаних із єврейською історією та культурою, а також із єврейськими громадами.

Програма сфокусована на викладанні історії, культури та літератури євреїв Східної Європи, зокрема України. Особливу увагу приділено прикладним дисциплінам (епіграфіка, регіональні студії, робота з архівами, музейна справа).

Мета програми:

- надання базових знань із єврейської історії та культури (програма сфокусована на темі єврейства Східної Європи);
- сприяння розвитку єврейських студій в Україні;
- формування спільноти фахівців у цій галузі;
- вивчення та збереження єврейської спадщини.

Крім освітньої діяльності, Програма проводить конференції, семінари, експедиції та практикуми, які дають змогу студентам ділитися своїми напрацюваннями й отримувати практичне тренування навичок.

Програма співпрацює з Єврейською теологічною семінарією Америки (Нью-Йорк), Науково-дослідним центром орієнталістики

імені Омеляна Прицака, НаУКМА, Київським національним лінгвістичним університетом, Таврійським національним університетом ім. В. А. Вернадського, Єврейським університетом в Єрусалимі, кафедрою юдаїки Вроцлавського національного університету, Музеєм Полін у Варшаві, Академією мови іврит (Ізраїль), Меморіальним центром пам'яті М. Бегіна (Єрусалим, Ізраїль) тощо.

Програма дотримується принципу, за яким у її рамках молоді випускники мають можливість розкрити та реалізувати свій дослідницький та викладацький потенціал.

Програма надає студентам сертифікат, завізований Інститутом сходознавства НАН України, а також перелік усіх курсів і оцінок за два роки навчання.

На початку 2025 року в своєму онлайн-журналі, присвяченому ситуації в Україні, професор єврейської історії Теологічної семінарії Америки Давід Фішман назвав Програму найсильнішою з усіх академічних проєктів, що працюють у галузі вивчення єврейської історії та культури в Україні.

Історія програми

Програму було засновано Ваадам України в середині 2000-х років як додаткову освітню програму для студентів-бакалаврів Києво-Могилянської академії. Навесні 2020 року Програма залишилась без головного координатора. Восени 2020 року керівниками Програми стали Олена Заславська як адміністративний директор та керівник ГО і кандидат філософських наук Катерина Малахова — як академічний директор. З березня 2023 р. Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки припинила співпрацю з Ваадам України та НаУКМА та почала працювати під егідою Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України.

Приблизно втричі виріс обсяг наданих академічних годин за рахунок повного переосмислення підходу до роботи академічної освітньої програми. Майже повністю оновився склад викладачів. Кількість предметів та рівень їхнього викладання зросли в кілька разів, і, як наслідок, до Програми почали приходити на навчання фахові дослідники та громадські діячі, частина яких або вже мала науковий ступінь, або була в процесі його отримання.

Медіастудія «Діє-Слово»

Студія «Діє-Слово» — авторський проєкт, що веде свій відлік із 28 березня 2020 року: її було засновано як відповідь на пандемію коронавірусу, коли офлайн-формат став недоступним. Тоді вона працювала під назвою «ЛИМОНАД» (Limonad-S). У грудні 2021 року студія отримала нову назву — «Діє-Слово», яка на той час точніше відображала напрям і завдання її проєктів. За майже шість років роботи студія провела понад 350 зустрічей і міцно утвердилася як медіапартнер освітніх заходів, конференцій, відкритих розмов і зустрічей.

Студія співпрацює:

- із громадськими діячами з України, Ізраїлю, Німеччини, США тощо, проводячи інтерв'ю та конференції загальногромадської направленості;
- з єврейськими громадами та освітніми програмами з метою зробити секулярні знання з єврейської історії та культури більш доступними, поєднуючи традиційні підходи з сучасними методами навчання;
- із кінця 2022 р. — з фахівцями з психології з України та Ізраїлю, передусім з Ізраїльською коаліцією травми, які надають психологічну підтримку громадянам України під час війни.

Сіоністська федерація України (СФУ)

Рішення про створення Сіоністської федерації в Україні було прийнято Всесвітньою сіоністською організацією у 2001 році. Реальну активну роботу організація розпочала в 2015 році, а на початку 2017 року була зареєстрована як громадська організація. Станом на 2026 рік 11 світових сіоністських рухів представлені в Україні керівниками єврейських громад або об'єднань.

Визнаючи і приймаючи Єрусалимську Програму, з 24 лютого 2022 р. Сіоністська федерація України координує свою діяльність перш за все з такими принципами:

- повна підтримка України в її боротьбі проти ворога;
- підтримка єдності єврейської громади України в складних воєнних умовах;
- участь у волонтерських проєктах на підтримку України.

Уперше в історії єврейської громади України, на 37-му Сіоністському конгресі, який відбувся в Єрусалимі в жовтні 2015 року, семеро делегатів представили єврейську громаду України.

У 2020 році, а потім у 2023 р., п'ятеро делегатів представили Україну на 38-му Всесвітньому сіоністському конгресі. Виконавчий директор СФУ Олена Заславська як спеціальний гість мала виступ на 38-му конгресі. Тема виступу: війна в Україні.

За останні 10 років Федерація ініціювала десятки власних програм і проєктів, які втілені дружньою фаховою командою.

Особливого значення керівництво Федерації надає секулярним молодіжним і освітнім програмам, а саме — історії сіоністського руху, ролі вихідців з України в розбудові Держави Ізраїль, історії єврейської громади України, історії євреїв Східної Європи, протидії поширенню антисемітських або ксенофобських ідеологій тощо. СФУ проводить конференції та дискусії, в яких беруть участь відомі українські та ізраїльські політики й громадські діячі.

Після 24 лютого 2022 року СФУ у співпраці з Ізраїльською коаліцією травми запровадила низку проєктів, пов'язаних із роботою психологів.

Співпраця трьох організацій

Логіка синергії: чому одна організація не впорається сама

Кожна з трьох організацій — Сіоністська федерація України, «Діє-Слово» та Сертифікатна програма з юдаїки — є сильною у своїй сфері, але водночас обмеженою поза нею.

Політична організація має авторитет і мережі, але не має освітньої методології. *Медійна студія* вміє доносити меседжі, але потребує змістовного наповнення. *Академічна програма* продукує знання, але ризикує залишитися у вузькому колі фахівців. Саме там, де закінчуються можливості однієї, починаються можливості іншої — все це і є підставою для об'єднання.

Сіоністська федерація України (СФУ)

Сіоністська федерація України як громадсько-політична організація діє в просторі ідентичності, представництва та захисту інтересів єврейської громади. Партнерство з освітньою програмою та

медіастудією дає їй змогу перейти від декларацій до реальних справ — тобто підкріпити свою місію конкретними культурними продуктами та знаннями. Це підвищує довіру до організації як серед єврейської громади, так і в українському суспільстві загалом. Крім того, СФУ отримує канал систематичного впливу на формування суспільного ставлення до єврейської спадщини — не через лобіювання, а через освіту та культуру, що є значно стійкішим і довготривалішим інструментом.

У співпраці Сіоністська федерація України ініціює та забезпечує фінансування всіх освітніх проєктів та лекційних сесій, тематика яких пов'язана з історією Держави Ізраїль, історією сіонізму, проблемами антисемітизму тощо. Також студенти Сертифікатної програми беруть активну участь в заходах СФУ, наприклад Церемонії пам'яті жертв теракту 7 жовтня та ін.

Медіастудія «Діє-Слово»

У співпраці студія «Діє-Слово» виконує роль медійної платформи, що бере на себе проведення всіх заходів Сертифікатної програми з юдаїки та Сіоністської федерації України, слугує майданчиком для апробації і популяризації результатів наукових досліджень.

На платформі Студії проходять: відкриті лекції та курси, день відкритих дверей Сертифікатної програми з юдаїки, знайомство студентів, літні та зимові відкриті лекційні сесії тощо. Студія проводить низку рекламних заходів, а також інтерв'ю з викладачами та студентами, формує та публікує новинну стрічку програми та напрацьовує базу контактів із цільовими аудиторіями.

Медійна організація завжди стоїть перед питанням: про що говорити і з якою змістовною основою.

Партнерство з академічною програмою забезпечує студію верифікованим, науково обґрунтованим контентом, а це критично важливо в темі, де поверховість або помилки можуть завдати репутаційної шкоди. Сіоністська федерація України, своєю чергою, відкриває доступ до живих спільнот, реальних людей та актуальних подій.

Таким чином, «Діє-Слово» перестає бути просто виробником контенту і стає медійним голосом цілого культурно-освітнього руху, що суттєво розширює як аудиторію, так і суспільну вагу авторського проєкту.

Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки

Академічні та освітні програми страждають від однієї хронічної проблеми — вузькості охоплення. Навіть найякісніший курс залишається невидимим, якщо про нього не знають і якщо він не вписаний у ширший суспільний контекст. Партнерство з медіастудією забезпечує програмі видимість і популяризацію: аудиторія, яка ніколи б не записалася на академічний курс, може спочатку ознайомитися з темою через відео, подкаст, відкриту лекцію або інтерв'ю і лише потім перейти до серйозного і систематичного навчання.

Сіоністська федерація України, своєю чергою, надає програмі інституційну підтримку і зв'язок із громадою, перетворюючи академічне знання з абстрактної теорії на живий і суспільно значущий процес.

У співпраці Міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки забезпечує освітній процес, а також проводить міжнародні конференції та семінари і польову практику; популяризує Jewish Studies в Україні.

*Спільний виграш:
що стає можливим лише завдяки спільним зусиллям*

Найважливіше, що внаслідок такого об'єднання з'являється цілісна освітня система, яка діє одночасно на кількох рівнях:

- від неформального знайомства з темою через медіа до серйозного глибокого академічного навчання;
- від індивідуального інтересу до громадської причетності через Сіоністську Федерацію України (СФУ).

Людина може увійти в цю систему з будь-якої точки і рухатися далі — і саме ця безперервність логіки руху перетворює разові контакти на стійку культурну присутність єврейської теми в українському суспільстві.

Побудова академічної спільноти дослідників єврейської історії та культури в Україні

Попри відмінність у своїй природі та інструментах, усі три організації об'єднані спільною стратегічною метою — формуванням

академічної спільноти дослідників єврейської історії та культури в Україні та створенням системної основи для розвитку досліджень у цій галузі.

Сіоністська федерація України (СФУ) створює для цього громадське середовище і забезпечує зв'язок із єврейськими громадами та живою спільнотою.

Студія «Діє-Слово» залучає нових учасників через медійний простір і робить тему видимою для широкої аудиторії.

Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки об'єднує фахівців та формує академічне середовище і таким чином закладає науковий фундамент і формує дослідницькі компетенції.

Кожна організація рухається своїм шляхом, але саме узгоджені спільні дії перетворюють розрізнені зусилля на цілісний, послідовний і довготривалий процес побудови повноцінного наукового середовища дослідників єврейської історії та культури в Україні.

Корисні посилання (сайт і фейсбук):

Сіоністська федерація України (СФУ)

Студія «Діє-Слово»

Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки

Подібного я не бачила в жодному іншому університеті світу, —
Олександра Фішель про курс некрополістики на Сертифікатній програмі

Професор Єврейської теологічної семінарії Америки
Давід Фішман написав про Сертифікатну програму з юдаїки
у своєму щотижневому огляді новин

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Сергій Гірік* — кандидат історичних наук, старший викладач магістерської програми з юдаїки в НаУКМА, віцепрезидент Української асоціації юдаїки, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», м. Київ
- Наталія Герасим* — вчителька історії, тренерка освітніх програм, м. Чернівці
- Олена Заславська* — директорка Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки, засновниця та директорка медіастудії «Діє-Слово», м. Київ
- Ольга Лімонова* — вчителька історії НВК «Ерудит», координаторка напрямку «Формальна освіта» Українського центру вивчення історії Голокосту, м. Київ
- Владислава Москалець* — PhD, старша викладачка кафедри історії Українського католицького університету, координаторка програми Єврейських студій, співробітниця Центру міської історії, м. Львів
- Анатолій Подольський* — кандидат історичних наук, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, м. Київ
- Катерина Попова* — докторка філософії в галузі освітніх, педагогічних наук, учителька ліцею № 19 м. Рівне, голова Правління ГО «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”»
- Юрій (Амір) Радченко* — кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», м. Київ
- Ульяна Устінова* — координаторка проекту «Один камінь — одне життя: 80 Каменів спотикання для Кисва», м. Київ
- Евеліна Шуміляк* — історикиня, наукова співробітниця Музею та Меморіалу на місці колишнього табору смерті Белжець, Польща

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ:
ВИКЛИКИ У ЧАСИ ВІЙНИ**

Доповіді XIX круглого столу
до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту

Літературна редакторка
Олена Пазюк

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 5,58.
Наклад 300 прим. Зам. № 4007.

Український центр вивчення історії Голокосту,
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109, Київ, 01011,
тел. (044) 285-90-30, email: uhcenter@holocaust.kyiv.ua

Віддруковано у ПП «Рута», вул. Мала Бердичівська, 17а, м. Житомир, 10014,
тел. (067) 962-16-87, email: ruta-bond@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3671 від 14.01.2010